

kleio

30e jaargang nr. 1 februari 1989

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)

österreich

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mevr. Z. Matthee, *voorzitter*, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071-21 58 73.
N.J. Stam, *vice-voorzitter*, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20 85 6.
L.J.G. van Schie, *1e secretaris*, Telgenkamp 17, 7576 EH Oldenzaal. Tel. 05410-14 74 4.
Mevr. J. Reitsma, *2e secretaris*, Van Brerostraat 79, 7312 VL Apeldoorn. Tel. 055-55 82 38.
H. van Duijsen, *penningmeester*, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.
Mevr. J. van der Leeuw-Roord, Wattstraat 20, 2561 XN 's-Gravenhage. Tel. 070-63 88 05.
Mevr. T. Perdeck-Schimmel, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033-61 09 7.
F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-16 86.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1988 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
 2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
 3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
 4. Studenten f 65,-
 5. Partnerlidmaatschap f 25,-
- Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzegging dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini) didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-19 02.
C. Bogaerts, IJsselstein.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.
C.W. Torremans, Alphen aan den Rijn.
Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.
B. Engbers, Utrecht.
D. Verkuil, Utrecht.
H.J.C. Termeer, Nijmegen

Secretariaat: C.W. Torremans, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01 720-4 40 61. Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen

diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur. Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 7,50.

Informatie over het leerlingmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant.

U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 Excursie Nieuwe Hollandse Waterlinie
- 4 Oostenrijk, een actueel historisch probleem
Guus Peek
- 4 Antisemitisme in Oostenrijk rond de eeuwwisseling
Jan Derk van den Berg
- 11 Het nationaliteitenprobleem in de Habsburgse monarchie
Th. Winkelbauer
- 18 De Oostenrijkse sociaaldemocratie
R.G. Ardelt
- 25 De kolonel en zijn neef
Rob de Ruig
- 28 Kleio-krant

Dit nummer van Kleio bevat Kleio-katern 4 met de uitnodiging voor de jaarvergadering van de VGN op 18 maart, de jaarstukken, de begroting voor 1989 en het beleidsplan 1989, alsmede het Advies Eindtermen Basisvorming Voortgezet Onderwijs Geschiedenis en Staatsinrichting van de in februari 1988 geïnstalleerde ontwikkelingsgroep en het voorlopig standpunt t.a.v. dit advies van het Algemeen Bestuur van de VGN.

Excursie

De Didactiviteitencommissie VGN
organiseert op 15 april 1989 i.s.m

STICHTING

MENNO VAN COEHOORN

een unieke excursie langs de res-
tanten van de

NIEUWE HOLLANDSE WATER- LINIE

HERHALING

Op zaterdag 15 april 1989 kunt u deelnemen aan een volstrekt unieke dagexcursie langs zogenaamde 'natte' en 'droge' restanten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

De excursie wordt georganiseerd in nauw overleg met en medewerking van de Stichting Menno van Coehoorn. Medewerkers van de Stichting zullen op 15 april aanwezig zijn om u deskundig te begeleiden. Er wor-

den objecten opengesteld, die normaal voor publiek gesloten blijven. Welke objecten dat zullen zijn, kunt u uitvoerig lezen in *Kleio* 2/1988.

Er wordt gereisd per touringcar, heerlijk ontspannen dus. Het vertrek valt *exact om 10.00 uur vanaf het Jaarbeursplein te Utrecht*, naast het Jaarbeurscongrescentrum. De bus zal herkenbaar zijn aan een

VGN-vignet op de voorruit. Tussen 17.00 en 17.30 uur wordt u op dezelfde plek weer afgezet voor de thuisreis.

Voor de deelnemers aan de excursie geldt een *kledingvoorschrift*. U zult die dag stevige wandelschoenen moeten aantrekken met geprofileerde zool of dito laarzen en kleding dragen die niet vies is van een salpetervlek. Verder is het meenemen van een werkende zaklantaarn noodzakelijk.

De deelnemers ontvangen op de excursiedag een map met onder andere kaartmateriaal. Enige kennis van vestingbouwkundige termen wordt op prijs gesteld.

Wij kunnen ons voorstellen dat u uw huisgenoot voor een dergelijke excursie niet thuis wilt laten. Daarom staat de inschrijving ook open voor één van uw huisgenoten. Het prijskaartje dat aan deze excursie hangt is voor leden f 30,— en voor niet-leden (huisgenoten) f 35,—.

Voor een lunch wordt onderweg gezorgd. Dat is bij de prijs inbegrepen.

U kunt zich per briefkaart inschrijven onder vermelding van 'excursie Waterlinie' met opgave van naam, postcode en woonplaats plus die van een eventueel meereizende huisgenoot bij:

dhr. H. van Duijsen,
Jekerstraat 53^{III},
1078 LZ Amsterdam.

Het bedrag van de excursie dient u vóór 31 maart 1989 over te maken op postgiro 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's-Gravenhade met vermelding 'excursie Waterlinie'.

Restitutie van het inschrijfgeld wordt alleen verleend bij overintekening van het deelnemersaantal. De volgorde van binnenkomst is hierbij bepalend. De deelnemers ontvangen na 31 maart het programma en plattegrond startpunt thuis.

De sluitingsdatum voor inschrijving is vastgesteld op 31 maart. Het aantal deelnemers aan deze unieke excursie is niet onbeperkt. Dus: Wie het eerst komt, het eerst maalt!

Oostenrijk, een actueel historisch probleem

Ieder land is geïnteresseerd in het imago dat het in het buitenland heeft. Moderne marketing- en PR-technieken worden toegepast om aan het beeld van het eigen land buiten de grenzen te schaven. Dat kan zijn om toerisme en handel te bevorderen of om politieke doelen als toetreding tot internationale organisaties te bereiken (denk aan recente democratische en mensenrechtelijke oprispingen van de Turkse militairen om de toetreding van het land tot de EG te vergemakkelijken). Het kan ook een functie hebben in het retoucheren van het historisch gegroeide beeld, vooral als dat historische beeld niet zo fraai is.

Het is logisch dat er verschillende, elkaar soms overlappende, elkaar soms tegensprekende beelden van een land tegelijk kunnen bestaan.

De dichter Herwig Hensen beschreef in zijn gedicht 'Salzburger Festspiele' ondermeer de teraardebestelling van Mozart in een anoniem armengraf:

*'Twee schouders hebben U grafwaarts gedragen,
of vier misschien, mitsgaders het paard.
De rest verzaakte. Een sneeuw joeg in vlagen
en Mozart is geen keelpijn waard,
niet eens een hoestbui of doornatte voeten.'*

Wat hebben de Oostenrijkers van dat gebrek aan belangstelling later spijt gekregen. Hoe ze ook gezocht hebben, zijn gebeente was en bleef onvindbaar:

'Hoe triest voor Salzburg (Toeristische Werken)

voor gebeente heeft het volk een zwak.

Nu moet helaas zich de handel beperken tot Mozart-koffie en -tabak.'

In de hier bespote marketing van 'vielleicht das grösste Genie der bekannten Menschheitsgeschichte' (Hildesheimer) raken twee Oostenrijkbeelden elkaar: het Mozart-Oostenrijk van de zoetige cultuur en het Alpenland/dirndl-Oostenrijk van het massatoerisme.

Het eerste, 'Mozart-Oostenrijk' verwijst naar rococo, naar Salzburg met zijn oogstrelende architectuur, naar het Wenen van de muziek, de operette, de walsen van Strauss, de fluwelen klank van de Wiener Philharmoniker, het liefst onder leiding van een statige, streng uitziende aristocraat. Het Mozart-Oostenrijk staat voor cultuur die niet opwindt maar in slaap wiegt, die verrukking en geen verontrusting kent.

Het Alpenland/dirndl-Oostenrijk is het beeld van het opgeruimde, aangeharkte, goed georganiseerde vakantieland. Het Oos-

tenrijk waar een gemoedelijke bevolking klaar staat om tegen lage prijzen een degelijke gastvrijheid vorm te geven. Dat gebeurt in Weinstuben en familiehôtels, waar Rostbraten met Knödel wordt geserveerd, dat ervaart de bedaaide toerist op uitgezette wandelpaden en via alle andere fantasievolle en voorspelbare verrassingen van een voorgeprogrammeerde vakantie.

Dan kennen we het 'Sissy-Keizerin-en-Moeder'-Oostenrijk. Wie heeft ze niet al minstens 12 keer op alle Europese tv-netten in eindeloze herhalingen gezien, de Sissy-films, die Romy Schneider onsterfelijke roem hebben bezorgd? De films over het leven van Elisabeth, de vrouw van keizer Franz-Josef, hebben het populaire beeld van het glorieus verleden van de Oostenrijkse dubbelmonarchie diep verankerd. Ze zijn in de naoorlogse jaren gemaakt, een tijd waarin, begrijpelijkerwijs, een grote en levende behoefte bestond om het verleden te bezien als een 'heile Welt', waarin iedereen zijn plaats kende, waarin het altijd mooi weer was, waarin alle problemen opgelost werden omdat iedereen de waarden van de fatsoenlijke kleinburger leek aan te hangen. Deze waarden werden gedragen door Kerk, Keizer, aristocratie, het leger, en alle verschillende

Antisemitisme in Oostenrijk rond de eeuwwisseling

Jan Derk van den Berg

Antisemitisme is zo oud als het christendom, en eeuwenlang is het voornamelijk religieus geïnspireerd geweest. Pas met de afnemende godsdienstigheid in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden andere vormen van antisemitisme. En in Oostenrijk meer dan in andere Europese staten kon deze jodenhaat-nieuwe-stijl zich ontwikkelen tot een belangrijke factor in de politiek.

Hoe die ontwikkeling verliep wordt in dit artikel beschreven. De auteur, J.D. van den Berg, studeerde kunstgeschiedenis en geschiedenis aan de universiteit van Utrecht.

kleio

nummer 1/89
pagina's 4 en 5

Mozart in 1789.

bevolkingsgroepen die eigenlijk niets liever deden dan het keizerlijk paar toe juichen met strohoed en bloemen in de hand.

Dit Sissy-beeld verwijst naar een gelukkige periode van de Oostenrijkse geschiedenis, toen het land een Europese grootmacht was onder leiding van de Habsburgse dynastie. Toen stelde Oostenrijk iets voor, toen was het op de kaart nog niet zo'n petietierig klein landje met zo'n belachelijk grote hoofdstad. Oostenrijk, het hart van Europa, katholiek bolwerk tegen oude en nieuwe bedreigingen, of die nu Turks of Russisch waren, of ze nu nationalisme of industrialisatie heetten.

Maar er bestaat nog een ander populair Oostenrijkbeeld. Dat zouden we het Waldheim-Oostenrijk kunnen noemen. In dit schabloon wordt Oostenrijk gezien als een

onverbeterlijk antisemitisch land waarin het overgrote deel van de bevolking bij nadere beschouwing nog steeds blijkt te bestaan uit halve en hele nazi's. En dan nog wel van het ontkennende, klagerige soort, dat zich niets weet te herinneren, dat zich liever afficheert als eerste slachtoffer van Hitler in plaats van eerlijk toe te geven dat ze hem juichend en met een zucht van opluchting hebben binnen gehaald. Het Waldheim-Oostenrijk staat voor een soort katholiek-conservatisme met een bruine kleur, een set van opvattingen en waarden waar Middeleeuws-Europa, en speciaal Oostenrijk, het patent op lijkt te hebben.

Er bestaan ongetwijfeld nog meer Oostenrijk-beelden. Deze summiere aanduiding maakt geen aanspraak op volledigheid. De historische werkelijkheid van Oostenrijk en de dubbelmonarchie was natuurlijk veel gecompliceerder, rijker en interessanter dan de hierboven genoemde beelden suggereren. De laatste jaren staat de 'high culture' van Wenen rond 1900 sterk in de belangstelling. Een unieke concentratie van wetenschappelijk en artistiek talent heeft een invloed gehad die tot ver buiten de grenzen reikte en voortduurt tot de dag van vandaag.

Daarnaast waren er andere ontwikkelingen gaande. We noemen het nationaliteitenprobleem. In Oost-Europa en in de Sovjet-Unie worstelt men momenteel met spanningen tussen nationale minderheden, spanningen die ook tientallen jaren van totalitaire onderdrukking niet hebben kunnen opheffen, integendeel lijkt het wel. Oostenrijk-Hongarije is mede aan dit probleem ten onder gegaan. Wat waren de (gemiste) kansen voor de Weense heersers en hoe werd hier-

over in sociaal-democratische kring gedacht?

De Oostenrijkse sociaal-democratie is ook om andere redenen dan deze een beschouwing waard. Een eigen ideologische ontwikkeling, schitterende prestaties op het gebied van sociaal-democratisch stadsbestuur en een unieke strijdbaarheid tegen het oprukkend fascisme, dat zijn enkele thema's die in *Kleio* behandeld worden.

Het moderne antisemitisme vindt ook zijn wortels in de dynamiek van het Oostenrijk van voor en tijdens de eeuwwisseling. Invloed kan deze ideologie in de huidige eeuw niet onzegd worden. Uiteindelijk hebben ook Nederlandse joden de moorddadige kracht van dit gedachtengoed ondervonden. En het waren Oostenrijkers als Seyss-Inquart, Rauter, Eichmann en uiteindelijk ook Hitler, die er voor de Nederlanders de dragers van waren.

De sfeer van het voorname Wenen rond de eeuwwisseling wordt geïllustreerd in een artikel over een groot spionageschandaal. Alle elementen, klasseverschillen, nationaliteitentekwestie en antisemitisme, spelen er op de achtergrond in mee.

Kleio is erg blij dat het twee Oostenrijkse historici, Prof. Rudolf Ardelts en Dr. Thomas Winkelbauer, bereid heeft gevonden de thema's van het nationaliteitenprobleem en de geschiedenis van de sociaal-democratie te behandelen. Zonder de bijzondere inspanningen van Jan-Derk van den Berg zou dit nummer echter niet tot stand zijn gekomen. Hem past een speciaal woord van erkentelijkheid van de kant van de redactie.

Guus Peek

Een opletende wandelaar in de binnenstad van Wenen wacht menige verrassing. Zo valt hem, wanneer hij, komend vanaf de Stephansdom, de Wollzeile, een nogal deftige winkelstraat, afloopt, onverhoeds een ontmoeting ten deel met de grote leider van de Oostenrijkse antisemieten van rond de eeuwwisseling. Daar staat hij, hoog op zijn sokkel, Dr. Karl Lueger, triomfantelijk uitkijkend over de Ringstrasse heen, de trots van zijn liberale voorgangers, naar de wijk (3. Bezirk) die hem sedert 1875 als haar afgevaardigde voor de gemeenteraad koos. Als geen ander wist *der schöne Karl* de sentimenten van zijn kiezers, vooral afkomstig uit de kleine burgerij, te bespelen, en antisemitisme als middel aan te wenden om de politieke macht te veroveren. En zijn succes was groot: van 1897 tot zijn dood in 1910 was hij burgemeester van Wenen, de onbetwiste heerser over zijn stad, en in deze periode gingen antisemitische ideeën in brede

kring deel van de gedachtenwereld uitmaken.

Dit moderne politieke antisemitisme moet wezenlijk worden onderscheiden van de meer of minder frequente erupties van jodenhaat uit vroeger eeuwen. Vóór het laatste kwart van de negentiende eeuw ontbraken ertoe de voorwaarden van bestaan, vóór die tijd was het niet mogelijk geweest een politieke beweging op basis van antisemitisme te organiseren. Het is zeker ook niet toevallig dat de term zelf, met zijn zinspel op wetenschappelijke betrouwbaarheid, juist in deze periode, in 1897, zijn intrede deed.

Historisch overzicht

In de middeleeuwen was de jodenhaat in de Oostenrijkse landen, zoals elders, in eer-

ste instantie religieus geïnspireerd geweest. Hun hardnekkige weigering zich tot het 'ware geloof' te bekeren werd de joden zwaar aangerekend. Vermeende schending van hostiën door joden en beschuldigingen van rituele moord op christelijke kinderen waren regelmatig aanleiding tot anti-joodse gewelddadigheden. Afgunstige gevoelens bij de christenen ten aanzien van de economische successen van hun joodse concurrenten vormden daarbij niet zelden een achterliggend motief.

De joden in Wenen genoten doorgaans echter bescherming van de landsheer; in het bezit van het *ius tenendi judeos*, het 'recht joden te houden', duldde hij niet dat zijn persoonlijke dienaren een haar werd gekrenkt. Trok evenwel de vorst om een of andere reden zijn bescherming in, dan waren gruwelijke pogroms onmiddellijk het gevolg, zoals in 1420, toen alle arme joden uit Oostenrijk werden verdreven, en de

Karl Lueger Denkmal op de Karl Luegerplatz in Wenen.

rijke — na te zijn gemarteld om de verbergplaats van hun rijkdommen te onthullen — werden verbrand. Maar uiteindelijk was het houden van joden voor de landsheer toch te lucratief om van dat recht blijvend af te zien, en weldra mochten enkelen weer in Wenen vertoeven.

Hun positie bleef ook later niettemin kwetsbaar, geheel afhankelijk van de vorstelijke luim. Zo liet keizer Leopold I in 1670, in een tijd van pest en oorlog, zijn godsdienstige gevoelens boven zijn financiële belangen prevaleren, en de joden, als zondebokken, verdrijven. Ook op deze beslissing werd echter snel teruggekomen: de joden waren als financiers van de veldtochten in de Spaanse Successieoorlog en van de herovering van Hongarije op de Turken eenvoudig onmiskenbaar. Ook het barokke stadsbeeld van Wenen zou zonder de geldelijke ondersteuning heel wat minder schitterend zijn uitgevallen: de bouw van de Karlskirche bijvoorbeeld en het slot Schönbrunn werd voor een wezenlijk deel uit joodse middelen betaald.

Anti-joodse opinies waren desondanks nooit geheel afwezig; nog in 1777 gaf de bigotte keizerin Maria Theresia op krasse wijze uiting aan haar diepe wantrouwen: *'Ich kenne keine ärgere Pest von Staatt als dise Nation, wegen Betrug, Wucher und Geldvertragen, Leüt in Bettelstab bringen, all üble Handlungen ausüben, die ein andere ehrlicher Mann verabscheüete'*.

Zonniger tijden braken eerst aan onder het bewind van haar zoon, keizer Jozef II, een bezielde aanhanger van de ideeën van de Verlichting. In 1782 vaardigde hij het Toleranzpatent uit, dat de meeste discriminerende maatregelen ophief: joden mochten nu (behalve ambachten) alle beroepen uitoefenen, aan de universiteiten studeren, en in Wenen vrij hun woning kiezen. Beperkende handelsbepalingen en extra belastingen verdwenen, evenals alle kledingvoorschriften, het uitgaansverbod op zon- en feestdagen, en het verbod publieke vermakelijkheden te bezoeken (alleen het stichten van een religieuze gemeente en het bouwen van een synagoge werd nog niet toegestaan). Aan eeuwen van willekeur, onderdrukking en vervolging kwam aldus een eind. In plaats daarvan bevorderde Jozef met kracht de assimilatie: zijn joodse onderdanen dienden zich zo min mogelijk van de andere te onderscheiden, en zich vooral tot nuttige leden van de maatschappij te ontwikkelen.

De christelijke onderdanen waren het evenwel niet allemaal met deze politiek van hun keizer eens. Een niet gering aantal anti-joodse pamfletten verscheen, waarin naast de vertrouwde godsdienstige argumenten ook economische werden aangevoerd, en algemene beschuldigingen werden geuit, die het antisemitisme van een eeuw later reeds leken aan te kondigen.

In de eerste helft van de negentiende eeuw verslechterde de situatie voor de Oostenrijkse joden weer. Het biedermeier Oostenrijk van keizer Franz en kanselier Metternich was een akelige politiestaat waarin iedere vrijheid werd gefnuikt, en ook de verworvenheden van het Toleranzpatent grotendeels werden tenietgedaan. In Wenen genoten enkele rijke families een geprivilegieerde status, zoals de Rothschilds: Salomon Mayer Rothschild werd door Metternich bij verschillende gelegenheden quasi als tweede man van het land gepresenteerd, en een adelsbrief was spoedig zijn deel. Ook andere joodse bankiers werden in deze jaren in de adelstand verheven, en bijna al hun nakomelingen trachtten via de doop een volledig opgaan in de christelijke elite te verwezenlijken. Maar naast deze bevoorrechte families (197 tegen het midden van de eeuw) waren er ongeveer vierduizend minder bedeelde, die zich de talrijke chicanes van politie en bureaucratie moesten laten welgevallen.

Het wekt dan ook weinig verwondering dat bij de revolutie van 1848 jonge joodse intellectuelen massaal op de barricades klommen. Van de strijd voor algehele vrijheid verwachtten zij de lang verbeide emancipatie voor alle joden.

Echter opnieuw sloeg hoop om in teleurstelling: met het onderdrukken van de revolutie en de komst van het neo-absolutisme keerde voor de joden de rechtsongelijkheid van de biedermeiertijd terug. Bovendien zag ook in het jaar 1848 weer een reeks pamfletten met anti-joodse inhoud het licht. De joden werden ervan beschuldigd de aanstichters van de omwenteling te zijn; voor het geval de gelijkheid in rechten zou worden ingevoerd werd er openlijk met vervolging gedreigd. Anti-liberale en antisemitische sentimenten vielen nu voor het eerst samen.

Een liberaal intermezzo

Maar ondanks de terugslag na de mislukte revolutie bleek het tij niet blijvend te keren: in 1867 werd de volledige joodse emancipatie een feit. In dat jaar capituleerde het neo-absolutisme en viel de liberalen de macht in handen. Zij lieten óók Oostenrijk kennis maken met hun bekende programma: constitutionele parlementaire monarchie, laissez-faire, terugdringen van de macht van de Kerk, volledige gelijkheid voor de wet van alle nationaliteiten en godsdiensten.

De overwinning van de nieuwe waarden en idealen werd gevierd met de middelen van de bouwkunst: het aanzicht van de *Reichshaupt- und Residenzstadt* Wenen, waar de liberalen al sedert 1860 de meerderheid in de gemeenteraad bezaten, werd drastisch

veranderd. Het grandioze stedenbouwkundige project van de Ringstrasse (dat het Parijs van Napoleon III en Hausmann in de schaduw stelde) werd de voorstelling in steen van alles wat de liberalen voorstonden. Rondom de oude binnenstad met zijn talrijke paleizen en kerken, belichaming van de macht van de eerste en tweede stand, verrezen in een bewust contrast de *Prachtbauten* van de triomferende bourgeoisie, zoals de Reichsrat (parlement) en het stadhuis, de beurs, de universiteit, het Burgtheater, het Kunsthistorische en het Naturhistorische Museum.

Vele joden omhelsden deze nieuwe schone wereld van 'Recht en Kultur', die hun ten langen leste de volledige erkenning en ontplooiingsmogelijkheden bood. Ze verbonden hun lot aan dat van de liberalen; ze hadden immers slechts te winnen bij de strijd tegen economische belemmeringen, aristocratische privileges, en de enorme greep van de Kerk op het maatschappelijke leven. Maar het was allesbehalve een passief genieten van de verbeteringen die de vooruitgang bood: bijzonder actief ondersteunden de joden de liberale zaak, en legden zo in de korte liberale zomer van de jaren '60 en '70 de basis voor hun indrukwekkende overmacht op intellectueel en cultureel gebied, welke pas door de komst van de nazi's zou worden tenietgedaan. In de liberale pers bijvoorbeeld, maatgevend tot aan het eind van de monarchie, gaven joodse journalisten de toon aan: de *Neue Freie Presse* en het *Neue Wiener Tagblatt*, hoewel door tegenstanders als 'Judenzeitungen' bestempeld, werden, vanwege de

Ringstrasse, het gebouw van de Reichsrat, het Parlement, gebouwd 1874-1883 (architect Th. Hansen).

kwaliteit van de berichtgeving, in brede kring gelezen.

Ook in de academische beroepen excelleerden talrijke joden, met name in de geneeskunde en het rechtswezen. Het was een typisch fenomeen dat de eerste, economisch geassimileerde generatie haar zoons aanzette via een universitaire studie ook een culturele assimilatie te verwezenlijken. Dit verklaart mede het ongewoon grote

aantal joodse studenten aan de universiteit van Wenen (33,6 procent in 1890; reeds in 1880 was 38,6 procent van de studenten in de medicijnen joods, en 33,3 procent van de studenten in de rechten).

De liberalen in hun hoogtijdagen zagen de toekomst vol vertrouwen tegemoet. Hun ongeschokte geloof in de vooruitgang en de rede deed hen verwachten dat met de oude aristocratische en clericale ideeën wel spoedig definitief zou kunnen worden afgerekend. Ze verkeken zich echter lelijk. Terwijl ze de oude vijanden bestreden, werden ze tot hun verrassing verslagen door geheel nieuwe: de ondermijning van de oude orde wekte nieuwe bewegingen tot leven, zoals het pangermanisme, het christelijk-socialisme, het Tsjechische nationalisme, de sociaaldemocratie en het zionisme, die op hun beurt van onder af het politieke systeem en de cultuur van de bourgeoisie te gronde richtten. En het was in dit proces dat het moderne antisemitisme werd geboren. Het liberalisme bleek slechts de ideologie van een minderheid, die te veel mensen in de kou had laten staan. De onvermijdelijke reactie op die ideologie verscheen voor een aanzienlijk deel in de gedaante van het antisemitisme.

Georg von Schönerer

De man die als eerste het antisemitisme tot een belangrijke politieke kracht maakte was niet Karl Lueger, maar de leider van de pangermanisten: Georg von Schönerer. Hij werd geboren in 1842 in een van de vertrek-

Reichsratsstrasse, op de achtergrond de torens van het Rathaus aan de Ringstrasse.

ken van het Südbahnhof, als zoon van 's lands meest succesvolle spoorwegingenieur, die vanwege zijn verdiensten in de adelstand was verheven. In 1873 werd Georg voor het kiesdistrict in Beneden-Oostenrijk, waarin het door zijn vader gekochte landgoed Rosenau lag, gekozen als afgevaardigde voor de Reichsrat. Daar behoorde hij aanvankelijk tot de linker vleugel van het liberale kamp, en maakte naam als voorvechter van de belangen van de boeren.

Na enkele jaren echter groeide bij hem de onvrede met de door de liberalen gevoerde politiek: hij vond hen te laks in de strijd tegen het opkomend Slavisch nationalisme, en verweet hen onverschilligheid ten aanzien van sociale problemen. Het antisemitisme speelde nog geen grote rol in zijn politieke denken, en was eerder economisch dan racistisch van aard: hij betreurde de gevolgen van het 'joodse' kapitalisme voor de boeren en ambachtslieden, hij betreurde de 'joodse' pers en de 'joodse' liberale partij die deze onwenselijke ontwikkelingen steunde. Zijn eerste antisemitische uitlatingen in de Reichsrat deed hij in 1878, en in de volgende jaren werden zijn opvattingen snel radicaler.

sche cultuur van hun ouders rebelleerden. Ze droegen de ridder op handen: hij werd erelid van hun 'Lesevereine' en zijn beeltenis sierde de deksels van hun bierpullen.

Als fanatiek nationalist en vijand van de Donaumonarchie was Schönerer logischerwijs een verbeterd tegenstander van al die elementen die de *Vielvölkerstaat* voor desintegratie probeerden te behoeden, zoals het keizerlijk huis, de Katholieke Kerk, de bureaucratie, het liberalisme (kapitalisme), het socialisme, en ook de joden. De joden waren immers, om Hannah Arendts uitdrukking te gebruiken, het *Staatsvolk* bij uitstek in Oostenrijk. Als enigen vormden zij geen nationaliteit, en ontleenden precies daaraan hun status. Zelfs indien zij met een bepaalde nationaliteit assimileerden, bleven ze toch altijd 'bekeerden'. Ze gedijden het beste in een liberale, kosmopolitische staat, en gaven deze derhalve hun steun. Geen wonder, dat de joden onveranderlijk de *bêtes noires* waren van al diegenen die de verzwakking of ontbinding van de monarchie nastreefden.

• Aanhang

Schönerers antisemitisme leverde hem rijklijk steun op van middenstanders en handwerkslieden, met name in Wenen. Tot 1859 nog beschermd door een middeleeuwse gildenstructuur, werden deze in de liberale epoque onverhoeds met de gevolgen van onbeperkte economische vrijheid, industrialisatie en kapitalisme geconfronteerd. Bovendien werden de beperkingen in het toelaten van joden in de hoofdstad opgeheven, hetgeen een enorme toestroom van joodse concurrenten uit de provincie teweegbracht (zie tabel). Vele kleine zelfstandigen kwamen in moeilijkheden: tussen 1860 en 1890 konden alleen al in Wenen 35.000 mensen het financieel niet meer bolwerken. Onzekerheid en angst voor de toekomst waren algemeen. Een zondebok was in die situatie gauw gevonden: de jood, in de gedaante van hetzij de liberale kapitalist, hetzij de straatventer op de hoek.

Nu had afgunst ten aanzien van economisch succes ook in vroegere eeuwen naast religieuze beweegredenen dikwijls een rol gespeeld bij anti-joodse gevoelens, maar met het afnemen van de godsdienstigheid in de negentiende eeuw werd deze factor prominent. Een bekwaam demagoog als Schönerer wist handig in te spelen op zulke latente antisemitische voorstellingen. Hij voegde er evenwel nog een belangrijke nieuwe component aan toe: die van het racisme. Dit racistisch antisemitisme baseerde zich op sedert het midden van de eeuw in de mode geraakte ideeën van de Franse graaf Arthur de Gobineau, van het sociaal-darwinisme en van pseudo-wetenschappelijke Duitse publicisten als Heinrich Marr en Eugen Dühring. Het ras was in deze theorieën albehalend; tegenover de jood stond niet lan-

jaar	totaal aantal inwoners	joden	joden als percentage van de totale bevolking
1857	476.220	6.217	1,3
1869	607.510	40.227	6,1
1890	817.300	99.444	12,0
1890 (groot-Wenen)	1.341.190	118.495	8,7
1910	2.031.420	175.294	8,6

Groei van de joodse bevolking in Wenen
(*Statistische Jahrbücher der Stadt Wien*;
Pulzer p. 10).

• De ideeën van Schönerer

Schönerers politiek stelde op twee gedachten: die van het Duits-nationalisme en die van het racistisch antisemitisme. De nationalistische opvattingen van de 'Ritter von Rosenau' gingen veel verder dan die van de Duitstalige liberalen in Oostenrijk: deze hadden in de eerste helft van de eeuw het nationalisme omhelsd en waren ook in 1848 aanhangers geweest van de grootduitse gedachte, maar hun nationalistische gevoelens gingen in de decennia na de revolutie toch niet zo ver dat ze het voortbestaan van het Habsburgse Rijk ervoor op het spel wilden zetten. Schönerer huldigde sinds de jaren 1880 een duidelijk radicaler standpunt: hij vond keizer en regering veel te vriendelijk voor de Hongaren en de Slavische volkeren in de monarchie, en bepleitte de aansluiting van Duits-Oostenrijk bij het Duitse Rijk. Hij was een groot bewonderaar van Bismarck, te wiens ere hij op zijn landgoed zelfs een cultus-toren liet bouwen.

Schönerers extreme nationalisme vond vooral weerklank onder studenten, die in deze jaren uit naam van Wagner en Nietzsche in groten getale tegen de rationalisti-

kleio

ger de christen, maar de Ariër, de Duitser — een opvatting die de anti-katholieke Schönerer zeer wel paste.

Georg Schönerer in de gevangenis.

Schönerer als actievoerder

Schönerer was de meest hartstochtelijke en consequente antisemiet die Oostenrijk te bieden had. Geen gelegenheid liet hij onbenut om zijn boodschap uit te dragen. Hij sprak voor getergde middenstanders, hij sprak voor rebelse studenten verenigd in hun Burschenschaften, hij sprak voor de parlementariërs in de Reichsrat op een toon die dat beschaafde instituut niet was gewend. Hij leidde de actie om de Nordbahn te nationaliseren, de spoorlijn die ironisch genoeg juist zijn vader in opdracht en met geld van Salomon Rothschild had aangelegd. Hij streed voor de beperking van de immigratie en doorreis mogelijkheden van joden uit Rusland ten tijde van de pogroms. En de 'joodse' pers bleef hem voortdurend een doorn in het oog. Toen in 1888 het *Neue Wiener Tagblatt* voorbarig het overlijden van keizer Wilhelm I meldde, ontstak hij in zulk een woede dat hij met een paar aanhangers de redactie burelen binnendrong en enkele journalisten met een stok bewerkte.

Dat bleek niet verstandig. De rechter veroordeelde de *Ritter von Rosenau* tot vier maanden cel en verlies van zijn adellijke titel, en ontzegde hem het recht op politieke activiteiten voor een periode van vijf jaar. Daarmee was zijn politieke invloed feitelijk ten einde, al bleef hij ook na zijn straftijd voor zijn idealen strijden. Zo leidde hij nog de *Los-von-Rom*-beweging, die onder de ferme leus 'Ohne Juda, ohne Rom / Wird

gebaut Germaniens Dom!' probeerde de Duitse Oostenrijkers tot het lutheranisme te bekeren — overigens zonder al te veel succes. Hij trachtte een nieuwe jaartelling in te voeren, uitgaande van de slag bij Noreia (113 v. Chr.), waarin de Cimbri de Romeinen versloegen en de Germanen voor het eerst op het wereldtoneel verschenen; en organiseerde een ceremonie om het jaar 2001 n.n. te begroeten. Hij beijverde zich voor de herinvoering van de oude Germaanse namen van de maanden, ontstak tijdens festivals zonnewende-vuren op zijn Bismarcktoeren, en hield herdenkingsbijeenkomsten voor de slag in het Teutenburgerwoud en voor de slag bij Sedan. Moegestreden stierf hij in 1921; zijn laatste wens was in het Sachsenwald, naast zijn idool Bismarck te mogen worden begraven, en aldus geschiedde.

Dr. Karl Lueger

Door de veroordeling van Schönerer was de antisemitische beweging plotseling van haar leider beroofd — een situatie die zijn rivaal Lueger niet naliet uit te buiten. Deze wist bekwaam het overgrote deel van 's ridders aanhang, met name de Weense kleine burgerij, weg te kapen en definitief bij zijn *Christlichsoziale Partei* onder te brengen. Luegers machtspositie was sedertdien hecht in deze bevolkingsgroep verankerd.

Lueger, in 1844 als zoon van een conciërge in Wenen geboren, begon net als Schönerer zijn politieke carrière als liberaal. Na een rechtenstudie werd hij in 1875 keurig als 'Dr. Lueger' lid van de Weense gemeenteraad, waar hij tot de linker vleugel ging behoren. Maar zo keurig zou het niet blijven. Samen met een joodse advocaat, Julius Mandl, behartigde hij er de belangen van de kleine winkeliers, en de twee veroorzaakten door een nieuwe, demagogische stijl van politiek bedrijven nogal wat opschudding in de uit gedistingeerde intellectuelen bestaande raad. Ze stredden voor uitbreiding van het kiesrecht en stelden corrupte praktijken van de magistraten aan de kaak. Zo wisten ze te onthullen dat het zand dat voor de aanleg van de Ringstrasse gebruikt werd niet de kwaliteit had waarvoor men had betaald; en dat de namen op de loonlijst van de sneeuwruimers van het Zentralfriedhof identiek waren aan die op de lijst van de te begraven overledenen.

• Opportunisme

Hoe groter het succes van zijn agitatie, hoe meer Lueger bereid was alle ressentimenten van zijn kiezers te verwoorden. Aldus volgde hij hen in hun steeds radicaler wordende standpunten: van anti-corruptie naar anti-kapitalisme, van anti-kapitalisme naar antisemitisme. Hij steunde ook Schönerers acties voor de nationalisatie van de 'joodse'

Nordbahn en de beperking van de immigratie van Russische joden.

De racistische leerstellingen van Schönerer interesseerden hem evenwel niet. Lueger stelde geen belang in de principes of de juistheid van het antisemitisme, maar alleen in de bruikbaarheid ervan als wapen in de politieke strijd. Hij wist dat de antisemitische gevoelens in het Wenen van zijn tijd niet in de eerste plaats gevoed werden door racistische of godsdienstige vooroordelen, maar door motieven van economische aard. Voor de benauwde handwerkslieden en kleine winkeliers stond antisemitisme voor de strijd tegen een alles kapotmakend kapitalisme, en dus verkondigde Lueger de opvatting dat joodse kapitalisten de schuld van alle misère waren.

• Een katholiek reveil

Ofschoon Lueger vooral antisemiet was uit opportunisme, en niet zoals Schönerer uit overtuiging, had hij net als de ridder naast het 'negatieve' aspect van het antisemitisme ook een 'positieve' ideologie nodig om zijn successen te kunnen uitbreiden.

Karl Lueger.

Het pangermanisme kwam daarvoor niet in aanmerking, want als strijder voor de belangen van de Rijkshoofdstad was de trouw aan het Habsburgse Huis vanzelfsprekend. Lueger vond de oplossing in het katholicisme.

Ook in Oostenrijk begonnen de katholieken in de jaren '80 aan een meer strijdbare periode, nadat ze zich na de val van het neo-absolutisme en de overwinning van de anticlericale liberalen aanvankelijk stil mokkend in hun treurig lot hadden geschikt. Aangevoerd door jonge geestelijken ontdekten ze dat de moderne wereld niet alleen goddeloos kwaad bracht, maar ook mogelijkheden bood. Zo schiepen ze hun eigen katholieke kranten, scholen en sportverenigingen, en gingen de straat op voor rumoe-

rige demonstraties. Hun ideoloog Karl von Vogelsang droomde van de terugkeer van een middeleeuws-christelijke orde op basis van gilden, verlost van laissez-faire en kapitalisme. Antisemitisch was hij alleen in zover hij de joden als de gangmakers van het kapitalisme beschouwde; in zijn hervormde samenleving zouden ze een eigen, beperkte plaats hebben, zoals in de middeleeuwen. Hun emancipatie moest in het belang van de ambachtsman natuurlijk ongedaan worden gemaakt.

Voor Lueger, hoewel zelf niet echt gelovig, was dit katholieke Reveil zeer wel bruikbaar. Als kundig politiek architect creëerde hij rondom deze sociale leer een curieuze coalitie van jonge kapelannen, handwerkerslieden, katholieke intellectuelen en delen van de aristocratie.

• Carrière

Onder Luegers krachtige leiding groeide de aanhang van dit zich *christlichsozial* noemende verbond gestaag. Essentieel daarbij was zijn charisma. De 'Dr. Lueger' van weleer was nu *der schöne Karl*, aristocratisch in zijn voorkomen maar toch ook echt een man van het volk. Hij stal de harten van zijn stadsgenoten door zijn charme en zijn onvervalst Weense dialect. Bij verkiezingstoespraken in de bierhuizen van de voorstedes was hij in zijn element. Zijn grote ambitie was het burgemeesterschap van Wenen, het belangrijkste kiesbare ambt in het land, sinds op Rijksniveau nog slechts met noodverordeningen werd geregeerd en ministeriële verantwoordelijkheid niet meer bestond. Uiteindelijk verwierf hij in 1895 de meerderheid in de gemeenteraad, maar keizer Franz Joseph, die een hekel had aan antisemitisme, demagogie en politiek van de straat, wist zijn benoeming twee jaar lang te trainen. In 1897 zwichtte de keizer tenslotte; het liberale tijdperk was daarmee definitief ten einde.

Het Wenen van Lueger

Met grote daadkracht ging de nieuwe burgemeester de problemen van zijn stad te lijf. De gas- en elektriciteitsvoorziening en het openbaar vervoer, tot dan toe – tot nadeel van de burgers – in particuliere handen, werd een zaak van de gemeente. De drinkwatervoorziening in de snel groeiende stad werd uitgebreid. Zieken- en verzorgingshuizen, scholen en weeshuizen werden gebouwd, parken werden aangelegd. Een gemeentelijke postspaarbank (om de joodse bankiers wind uit de zeilen te nemen) en levensverzekeringsmaatschappij, een gemeentelijk pensioenfonds en arbeidsbureau werden in het leven geroepen. Stuk voor stuk maatregelen die in een socialistische gemeentepolitiek niet zouden hebben bestaan, en de figuren en scènes rond de sok-

kel van Luegers standbeeld verbeelden op fraaie wijze welke delen van de bevolking hem voor dit sociale beleid in het bijzonder erkentelijk waren, of dat dienden te zijn.

De joodse inwoners van Wenen hadden in ieder geval weinig reden tot erkentelijkheid. Onder Luegers bewind werden joodse ambtenaren ontslagen, en in de scholen werden joodse kinderen van christelijke gescheiden; nieuw te benoemen onderwijzers moesten een eed van trouw zweren aan de christelijk-sociale beginselen.

Toch verdwenen de scherpste kantjes van de antisemitische agitatie; het antisemitisme behoeft niet langer de massa's te mobiliseren. Wel had het nu een vaste plaats in de samenleving, en afgezien van de sociaal-democraten riskeerde geen enkele partij haar positie door een openlijk positieve houding ten opzichte van de joden.

Lueger zelf bleef wat hij was: een typisch Weense opportunist. Liet hij zich enerzijds fêteren als lid van de antisemitische internationale, anderzijds zag hij er geen been in ten huize van welgestelde joden te dineren. Zijn in dit verband gedane uitspraak: 'Wer a Jud is, bestimm'!' is dan ook zeer tekenend.

Maar terwijl in de politiek het antisemitisme en antiliberalisme triomfeerden, bleven de joden het culturele en intellectuele leven domineren. Niet alleen vormden zij onverminderd het mecenaat en het publiek, en bepaalden via de pers de normen van de smaak, ze waren ook vooraanstaand onder de scheppende geesten. Verbazend talrijk waren de schrijvers, toneelspelers en wetenschappers van joodse komaf.

Wat zou de Weense cultuur geweest zijn zonder Arthur Schnitzler, Franz Werfel, Karl Kraus, Stefan Zweig, Hermann Broch, Theodor Herzl, Hugo von Hofmannsthal, Gustav Mahler, Arnold Schönberg, Max Reinhardt, Otto Neurath, Ludwig Wittgenstein, Sigmund Freud?

Wat zou de cultuur van de twintigste eeuw geweest zijn?

Dankbare Weners drukken Lueger de hand.

kleio

Het nationaliteitenprobleem in de Habsburgse monarchie

Th. Winkelbauer

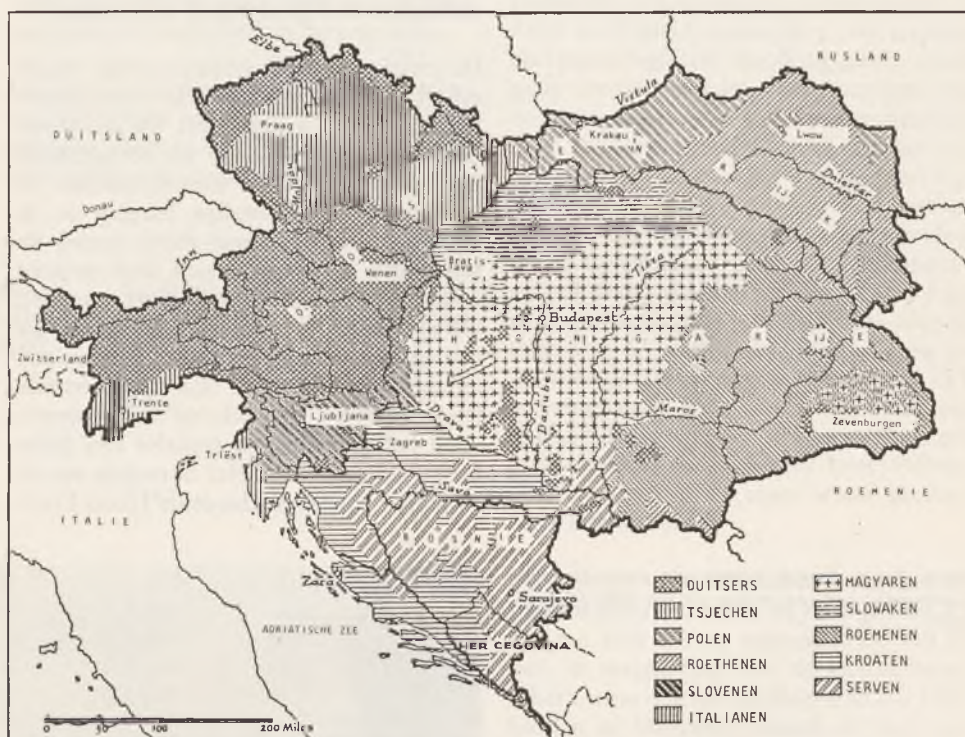
'Waarlijk, indien de Oostenrijkse Keizerstaat al niet reeds lang had bestaan, zou men zich in het belang van Europa, in het belang van de menselijkheid zelve moeten haasten, deze te creëren.' Dit schreef de grote Tsjechische historicus František Palacký in april 1848 in een open brief aan de commissie ter voorbereiding van de revolutionaire grondwetgevende vergadering in de Frankfurtse Pauluskerk, waarmee hij het afzien van deelname aan de vergadering door een Tsjechische delegatie verkondigde.

Palacký was op grond van zijn prestige niet alleen de spreekbuis van de Tsjechen en van de andere Slaven; met de verkondiging van zijn ideaal van een levenskrachtig, multinationaal Habsburgs Rijk met gelijke rechten voor ieder volk vertolkte hij de feitelijke opvatting van alle niet-Duitstalige inwoners van de Donaumonarchie. Maar het krediet dat de Keizerstaat in 1848 bij de verschillende nationaliteiten nog bezat, was vijftig jaar later goeddeels verspeeld. Nationalistische gevoelens vierden hoogtij, en haat en geweld bepaalden in steeds sterkere mate de verhoudingen tussen de concurrerende bevolkingsgroepen.

De volkeren van het Habsburgse Rijk

De Oostenrijks-Hongaarse monarchie was een conglomeraat van koninkrijken, hertogdommen en graafschappen, door de Habsburgers in de loop van zes eeuwen via erfenis en oorlogen vergaard. Haar grondgebied werd bewoond door representanten van niet minder dan elf nationale groeperingen. Naast de Duits-Oostenrijkers en de Magyaren (Hongaren) leefden er zeven Slavische volkeren: in het noorden de Tsjechen, Slowaken, Polen en Roethenen (Oekraïners), in het zuiden de Slovenen, Kroaten en Serviërs. Verder waren er nog Italianen in Zuid-Tirol en rond Triëst, en Roemenen in Transsylvanië en de Boekowina. (Bovendien leefden er nog 3,9 miljoen joden (1910), vooral in Galicië en de Boekowina en in grote steden als Wenen, Boedapest en Praag, maar zij werden niet als eigen nationaliteit erkend, evenmin het Jiddisch als omgangstaal; zo werden de 872.000 joden in Galicië bijvoorbeeld in de statistieken tot de Polen

Nu de spanningen tussen bevolkingsgroepen in Oost-Europese landen en in de Sovjet-Unie toenemen en soms gewelddadige vormen aannemen is het probleem van de nationale minderheden in één land weer volop actueel. De Oostenrijkse dubbelmonarchie had hier wel zeer in het bijzonder mee te maken. In betrekkelijk korte tijd viel het eeuwenoude rijk uiteen, vooral omdat het er niet in slaagde dit probleem bevredigend op te lossen. Met de erfenis worstelen Roemenië en Hongarije tot op de dag van vandaag. Dr. Thomas Winkelbauer, werkzaam aan het Institut für Österreichische Geschichtsforschung van de Universiteit van Wenen behandelt de Gordiaanse knoop van de verschillende nationale minderheden die de heersers in Wenen rond de eeuwwisseling niet konden ontwarren. Het artikel werd vertaald door Jan Derk van den Berg.

Nationaliteitenkaart: aangegeven zijn de groepen die meer dan 50 procent van de bevolking in een bepaald gebied representeren.

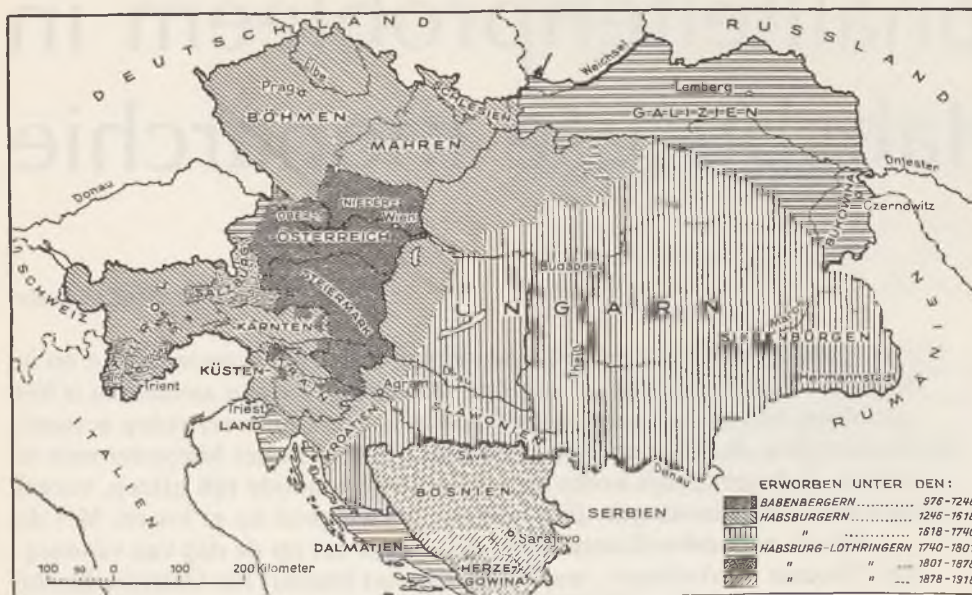
gerekend.) Slechts vijf van de genoemde elf nationale groeperingen (de Tsjechen, Slowaken, Magyaren, Kroaten en Slovenen) leefden geheel binnen de grenzen van de Monarchie.

De Ausgleich

De pogingen in 1848/49 van de niet-Duitse bevolkingsgroepen om door middel van federalisering uit hun benadeelde positie te geraken waren hardhandig verijdeld. De

daaropvolgende neo-absolutistische reactie kenmerkte zich door een straffe centralisatie en de onderdrukking van iedere zelfstandigheid van de verschillende etnische groeperingen. In deze benauwde situatie kwam pas met de zogenaamde Ausgleich van 1867 een verandering.

Om het gevaar, dat de voortdurende ontevredenheid van de Magyaren betekende, het hoofd te bieden, werd het Habsburgse Rijk in twee delen gesplitst. Enerzijds ontstond nu het Keizerrijk Oostenrijk, bestaande uit

De historische ontwikkeling van Oostenrijk-Hongarije. (Uit: Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*.)

de Alpenlanden, uit Dalmatië, Istrië en Slovenië, Bohemen en Moravië, en Galicië en de Boekowina. Anderzijds het koninkrijk Hongarije, waartoe het huidige Slowakije, en Kroatië en Transsylvanië behoorden.

De creatie van de Dubbelmonarchie bracht echter geen oplossing voor het nationaliteitenprobleem – in tegendeel. De groeperingen die nu de politieke en economische macht grotendeels in handen hadden, in Oostenrijk de Duitstalige burgerij en in Hongarije de Magyaarse gentry (zoals de lagere adel in Hongarije zich sinds de jaren 1880 naar Engels voorbeeld graag noemde), waren redelijk tevreden, maar de andere, die van gelijke rechten verstoken bleven, waren dat allerminst. In de zich bij de verschillende volkeren ontwikkelde bourgeoisieën vond het nationalisme derhalve een dankbare voedingsbodem. Het ontwaken van de 'volkeren zonder geschiedenis' (zoals Fried-

rich Engels ze in 1848/49 geringschattend had genoemd) leidde bij deze onvermijdelijk tot een strijd tegen de Duits-Magyaarse hegemonie.

Magyarisering in het Koninkrijk Hongarije

In plaats van een oplossing voor de nationale conflicten te vormen, werd de Ausgleich in feite de belangrijkste hindernis op de weg naar een verdere federalisering van de Monarchie. In de praktijk betekende het vergelijk van 1867 dat de Kroon de verschillende nationaliteiten in Hongarije uitleverde aan de Magyaarse adel.

Een ongebreidelde magyariseringspolitiek was het gevolg. Het Hongaars werd de officiële taal in het gehele koninkrijk, de heersende Magyaarse standen voerden een regelrechte, naar binnen gerichte imperialistische politiek tegen de nationale minderheden (met name tegen de Roemenen en de Slowaken, want Kroatië kreeg in 1868 door een eigen Hongaars-Kroatische Ausgleich een bijzondere staatsrechtelijke status binnen het koninkrijk).

Hongarije bleef tot 1918 een schijndemocratische oligarchie: volgens de kieswet van 1874 was slechts 5,9 procent van de bevolking kiesgerechtigd, in de gebieden van de nationale minderheden nog minder, bijvoorbeeld in Transsylvanië 3 procent en in Kroatië 2 procent. *'Sedert de eeuwwisseling werd de nationaliteitenkwestie steeds meer een instrument van de adel die als enige de politieke macht uitoefende, om sociale hervormingen en een democratisering van het land en daarmee een beperking van zijn macht te verhinderen'* (Fischer p. 16).

Het streven van de Magyaarse adel om van de pluriforme Hongaarse samenleving een

Keizer Franz Joseph neemt een verzoekschrift in ontvangst van een vrouw uit het volk (Galicië 1881).

echt Magyaarse staat te maken, had ogenschijnlijk succes: terwijl in 1857 slechts 35,7 procent van de bewoners van de gebieden van het koninkrijk Magyaars waren, steeg dit percentage dankzij de agressieve assimilatiepolitiek tot 48,1 procent in 1910 (zie tabel). In de steden, de centra van de magyarisering, groeide het aandeel van de Magyaarse bevolking tussen 1880 en 1910 zelfs van 63,2 procent tot 76,6 procent. Mede veroorzaakt werden deze cijfers door de bereidwillige assimilatie van de Duits-talige en joodse burgerij.

De industrie- en landarbeiders van de nationale minderheden werden economisch sterker uitgebuit dan de Magyaarse (lagere lonen, geringere levensstandaard) en door Magyaarse ondernemers als loondrukkers of zelfs als stakingsbrekers ingezet. De indeling van de kieskringen, de hoogte van de census, en flinke corruptie en intimidatie bij de verkiezingen leidden ertoe, dat in het Boedapestse parlement in 1910 tegenover 405 afgevaardigden van de Magyaarse partijen een schamele 8 vertegenwoordigers van de andere nationaliteiten (3 Slowaken en 5 Roemenen) stonden. Het percentage Magyaarse ambtenaren in het koninkrijk Hongarije bedroeg in datzelfde jaar 94 procent (Duitstaligen 2,3 procent, Roemenen 1,6 procent, Serviërs 0,6 procent, Slowaken 0,5 procent).

De ontevredenheid bij de Zuidslaviërs

Dat de Slowaken en de Roemenen met dit beleid weinig ingenomen waren, wekt geen verwondering. Bijzonder verbitterd waren echter de Zuidslaviërs. Met hun hulp (en met die van de Russische tsaar) had keizer Franz Joseph in 1849 de Magyaarse strijd voor onafhankelijkheid de kop ingedrukt, om het nog geen twintig jaar later over hun hoofden heen met de Magyaarse 'rebellens' op een accoordje te gooien.

Bij de zich vormende Kroatische, Servische en Sloveense burgerij nam de ontevredenheid met de jaren steeds grotere vormen aan, totdat men uiteindelijk de eis formuleerde dat alle Zuidslavische gebieden van de Monarchie verenigd moesten worden in een autonome staat binnen het Habsburgse raamwerk. Nu waren de Zuidslaviërs nog verdeeld over vijf landen van de westelijke Rijkshelft (Karinthië, Stiermarken, Slovenië, Istrië en Dalmatië), over de zuidelijke gebieden van het koninkrijk Hongarije (met name Kroatië), en sinds 1908 over de geannexeerde provincie Bosnië-Herzegovina.

De eis tot vereniging stuitte evenwel af op de dualistische grondwet van 1867 en de daarmee verbonden Duits-Magyaarse hegemonie. Een gemiste kans.

binnen de grenzen van het Habsburgse Rijk. In het bijzonder na de successen van Servië in de Balkanoorlogen (1912-13) nam de aantrekkingskracht toe, welke de jonge Servische staat op de Servische en Kroatische burgers van de Dubbelmonarchie uitoefende (de Slovenen gingen niet zo ver: zij hielden vast aan het zogenaamde Austroslavisme — een positieve instelling ten opzichte van Oostenrijk zoals door Palacký geformuleerd —, maar verlangden wel verregaande zelfstandigheid).

Toenemende spanningen in het Keizerrijk Oostenrijk

Leidde in het Hongaarse koninkrijk de officiële politiek tot een ernstige verslechtering van de verhoudingen tussen de verschillende nationaliteiten, ook in het westelijk deel van de Monarchie, het keizerrijk Oostenrijk, wisten de beleidsmakers de nationale tegenstellingen vakkundig te vergroten, en zodoende de desintegratie te bevorderen.

Zelfs de Duits-Oostenrijkers, de traditioneel geprivilegieerde bevolkingsgroep, waren geen onvoorwaardelijke pleitbezorgers van de idee van eenheid van de Donaumonarchie. Weliswaar behielden zij tot aan het eind van de Monarchie hun in veel opzichten bevoorrechte positie, toch ontbrak het hun aan een eenduidige nationale identiteit. Gefascineerd door de economische en politieke opleving van het 1870/71 gevormde Duitse Rijk en geïrriteerd door de eisen van de (zacht uitgedrukt) weinig gewaardeerde Tsjechen, vervreemdden zij zich in toenemende mate van het multinationale Habsburgse Rijk en weifelden tussen een *gross-deutsch*, een specifiek Duits-Oostenrijks, en een op de eigen streek georiënteerd bewustzijn.

De grootste ontevredenheid in de Oostenrijkse Rijkshelft heerste bij de Tsjechen. Zij voelden zich ernstig achtergesteld, niet alleen in vergelijking met de Duits-Oostenrijkers, maar ook met de Magyaren. Na 1867 hadden de Magyaren immers de facto hun weliswaar niet geheel soevereine, maar dan toch in vele opzichten zelfstandige nationale staat met toestemming van de Kroon mogen inrichten. Dat de Tsjechen niet dezelfde ontplooiingsmogelijkheden werden geboden, stemde bitter en deed hun 'opinion leaders' steeds meer van de Monarchie vervreemden.

In Bohemen ontwikkelde zich in het kielzog van de industrialisatie, en gestimuleerd door de economische concurrentiestrijd tussen de vanouds ingezeten Duitstalige en de sterk opkomende Tsjechische bourgeoisie, een Tsjechisch-nationale burgerlijke samenleving, die over een volledig ontwikkeld partijensysteem en een dicht net van het

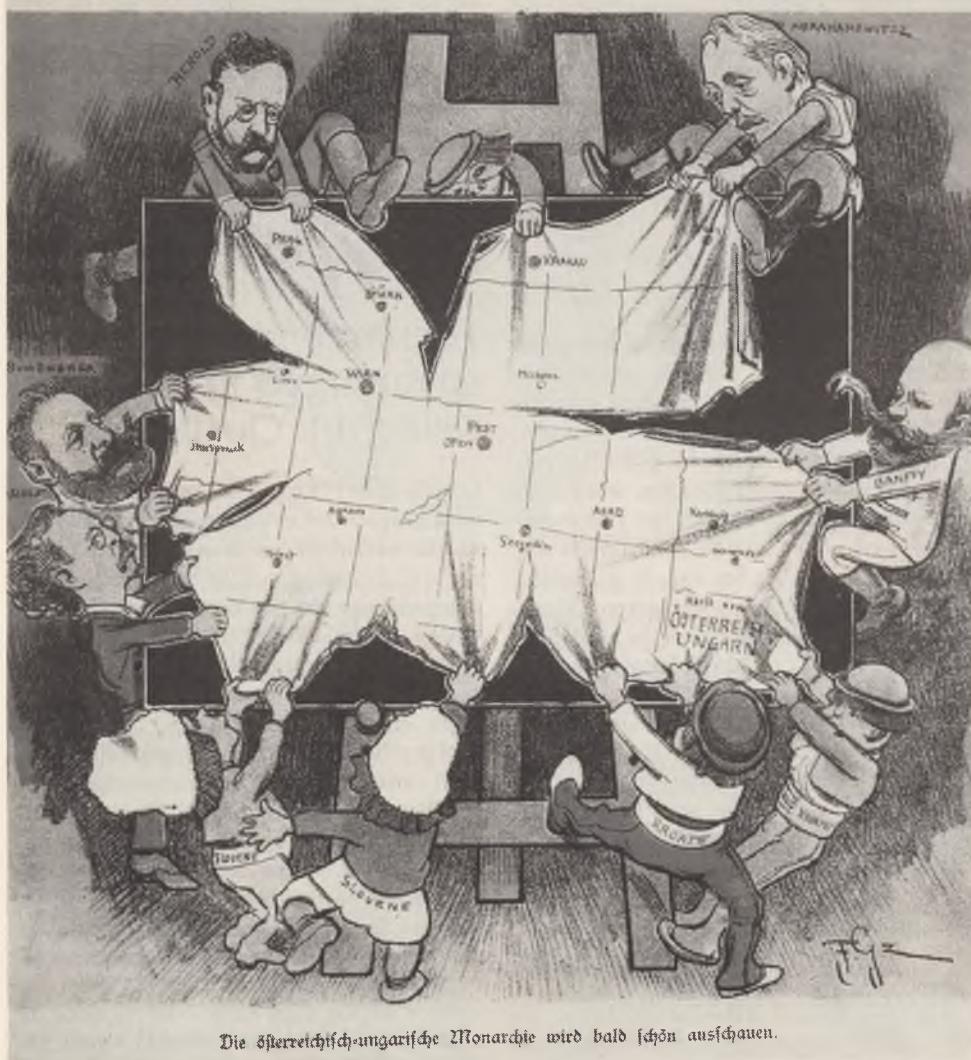
	keizerrijk Oostenrijk		koninkrijk Hongarije	
	1910	t.o.v. 1890	1910	t.o.v. 1890
Duits-Oostenrijkers	35,6 pct	- 0,5	9,8 pct	- 2,4
Tsjechen	23,0 pct	- 0,3	—	—
Polen	17,8 pct	+ 2,0	—	—
Roethenen	12,6 pct	- 0,6	2,3 pct	+ 0,1
Slovenen	4,5 pct	- 0,5	—	—
Italianen	2,7 pct	- 0,2	—	—
Magyaren	—	—	48,1 pct	+ 5,3
Slowaken	—	—	9,4 pct	- 1,7
Serviërs	—	—	5,3 pct	- 0,8
Kroaten	2,8 pct	0,0	8,8 pct	- 0,2
Roemenen	1,0 pct	+ 0,1	14,1 pct	- 0,8

Percentages van de nationaliteiten in de beide helften van de Oostenrijks-Hongaarse monarchie in het jaar 1910, en de verschillen ten opzichte van 1890 (exclusief het in 1878 bezette en in 1908 geannexeerde Bosnië-Herzegovina).

De belangrijkste instrumenten bij de magyarisering waren de cultuurpolitiek (verbod van culturele organisaties van de nationale minderheden), en vooral het onderwijs — volgens het beruchte motto van de Hongaarse nationalistische schrijver Béla Grünwald (1878): *'De Magyaarse school is één grote machine: aan de ene kant worden er honderden Slowaakse kinderen ingevoerd, en aan de andere kant krijgen we er Magyaren voor terug'*.

Aan het begin van onze eeuw leefden er rond 7,3 miljoen Zuidslaviërs binnen de grenzen van de Monarchie, tegen rond 3,3 miljoen erbuiten (in Servië, Montenegro en het Osmaanse Rijk). De onverstandige Weense Balkanpolitiek (met name de zogenaamde Varkenoorlog tegen Servië in 1906) maakte het mogelijk, dat het kleine koninkrijk Servië tot kristallisatiekern van een Zuidslavische staat werd, en niet omgekeerd een autonome Zuidslavische staat

Die schlimmen Buben in der Schule.

Die österreichisch-ungarische Monarchie wird bald schön ausschauen.

Spotprent uit 1899 over de separatistische tendenzen in Oostenrijk-Hongarije.

gehele leven structurerende en organiserende verenigingen (turn- en sportclubs, zangverenigingen, vrijwillige brandweer, enzovoort) beschikte. In zekere zin wachtte zij slechts op de gelegenheid, de eierschalen van de Habsburgse staat van zich af te schudden (respectievelijk zich van de ketens te ontdoen) – ofschoon óók de Tsjechen profiteerden van het grote, één geheel vormende economische gebied dat de Monarchie was.

Na de eeuwwisseling bereikte de organisatie van het Tsjechische economische leven een zeer hoog niveau (eigen banken, beurzen, spaarbanken, handelsorganisaties, ondernemers- en vakverbonden, verbruikscöperaties en boerenbonden) en 'wekte de indruk een gesloten nationaal-Tsjechisch economisch systeem te zijn' (Kořalka, p. 172).

In schril contrast met de economische, culturele en sportieve successen (Tsjechische sportlieden namen deel aan de Olympische Spelen van 1900 in Parijs en in 1908 in Londen met een eigen delegatie; Tsjechische ijshockeysers werden – als 'Bohemen' –

in 1911 en 1914 Europees kampioen) stond het volledige gebrek aan vooruitgang bij de pogingen een verbetering in de staatsrechtelijke positie van de Tsjechen in het Habsburgse Rijk te verwezenlijken.

Teleurgestelde Roethenen

Naast de Tsjechen waren in het Oostenrijkse keizerrijk vooral de Roethenen het kind van de rekening. De boosdoeners in dit geval waren niet de Duits-Oostenrijkers of de Magyaren, maar de Polen. Het strijdperk was Galicië, dat deel van Polen dat na de verdeling van het land (eind achttiende eeuw) tussen Pruisen, Rusland en Oostenrijk aan laatstgenoemde was toegeval. Hoewel 43 procent van de bevolking van Galicië uit Roethenen bestond (tegen 54 procent Polen), hadden deze er niets in te brengen. Sedert 1868 was Galicië verregaand verpoolsd; de regering in Wenen had dit toegestaan in ruil voor Poolse steun aan de Oostenrijks-Hongaarse Ausgleich. Daarmee werden de arme Roethenen feitelijk aan de Poolse adel uitgeleverd. De Polen honoreerden deze concessie door de opeenvolgende regeringen in Wenen steeds trouw te steunen; de Roethenen voelden zich echter ernstig voor het hoofd gestoten. Deze tot dan toe uiterst loyale onderdanen (vanwege hun trouw aan de keizer werden ze wel de 'Tirolers van het oosten' genoemd), inziend dat ze van Wenen geen hulp voor hun strijd tegen de Poolse heerschappij te verwachten hadden, richtten zich meer en meer op Rusland. De panslavistische propaganda vond onder de Galicische Roethenen dan ook veel weerklank.

Wie nog verder naar 'schuldigen' voor het verval van de multinationale Donau-monarchie wil zoeken, vindt ze behalve in de heersende klassen van de Duits-Oostenrijkse en

1901 – Tsjechische luizen in de veren van de Toppige adelaar.

kleio

nummer 1/89
pagina's 14 en 15

de Magyaren, ook bij de Poolse inwoners van het Rijk. Want ofschoon de Polen in Galicië een bevoorrechte positie genoten en er geheel de dienst uitmaakten, waren toch ook zij niet echt gelukkig met hun lot. Weliswaar bezaten zij onloochenbaar veel betere mogelijkheden tot politieke en culturele ontwikkeling dan hun onder Russische en Pruisische heerschappij levende broeders, toch hielden ze natuurlijk vast aan het visioen van de heroprichting van een eigen Poolse nationale staat.

Plannen tot hervorming van het Rijk

Het in beide helften van het Rijk gevoerde beleid leidde dus tot grote ontevredenheid onder vele van de nationale minderheden en betekende een vruchtbare voedingsbodem voor nationalistische en separatistische ideeën. Niettemin ging het voortbestaan van de Monarchie ook velen, om economische of sociale redenen, ter harte. Talrijk waren de plannen tot hervorming van het Rijk, meestal op het principe van de 'territoriale autonomie' gebaseerde programma's voor federalisering. Zo bepleitte de Roemeense publicist Aurel C. Popovici in zijn boek *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich* de instelling van 15 territoriale staten op het grondgebied van het Rijk, en Oszkár Jászi, de intellectuele leider van de burgerlijke radicalen in Hongarije, de omvorming van de Monarchie naar het voorbeeld van Zwitserland tot een 'Donaufederatie'. Interessante plannen, maar niet steeds uitmuntend door realisme.

Nog de meeste kans op succes boden concepten tot hervorming van het Rijk op basis van een compromis tussen de verschillende nationale eisen en belangen. Zij stamden uit de kringen der Oostenrijkse sociaaldemocraten. Deze hadden al op de oprichtingsdag van de partij in 1874 de volgende passage in hun program opgenomen: *'In nationaal opzicht is voor haar (i.e. de Oostenrijkse Arbeiderspartij) het zelfbeschikingsrecht der volkeren het grondbeginsel, zij ziet in de indeling naar nationaliteiten van haar partijgenoten geen belemmering in het gemeenschappelijk streven naar materiële bevrijding, maar beschouwt integendeel een broederlijke samenwerking, met voor alle arbeiders gelijke rechten en gelijke plichten, de enige waarborg voor succes'*.

In het vervolg speelde evenwel de nationaliteitskwestie, die door Karl Kautsky, de in Duitsland furore makende Oostenrijkse socialist, slechts als 'bovenbouwfenomeen' werd beschouwd en door partijleider Victor Adler, die inzag welke gevaren het uitbreken van geruzie tussen de verschillende

nationaliteiten in de partij met zich mee bracht, zoveel mogelijk werd verdrongen, geen bijzondere rol in de sociaaldemocratische politiek.

Maar tegen het eind van de negentiende eeuw was het zonneklaar, dat zonder een oplossing van het nationaliteitenprobleem de Habsburgse monarchie ten dode was opgeschreven. Op het partijcongres van Brno (Brünn) in 1899 hielden de afgevaardigden zich daarom uitvoerig met de kwestie bezig en vonden elkaar uiteindelijk in een compromis, het tot 1918 geldende Brünner Nationalitätenprogramm:

1. *Oostenrijk dient te worden omgevormd tot een democratische bondsstaat op basis van nationaliteiten.*
2. *In plaats van de historische Kroonlanden worden gebieden gevormd, die qua nationaliteit homogeen zijn. Deze gebieden hebben zelfbestuur: hun wetgeving en bestuur worden bepaald door een nationale kamer, die gekozen wordt op grond van algemeen, gelijk en direct kiesrecht.*
3. *Al zulke gebieden met zelfbestuur van één en dezelfde nationaliteit vormen tezamen een nationaal homogeen overkoepelend orgaan, dat de haar natie betreffende zaken volledig autonoom regelt.*
4. *De rechten van de nationale minderheden worden door een speciaal door het Rijksparlament daartoe goedgekeurde wet gegarandeerd.*
5. *Wij erkennen geen voorrechten voor een bepaalde nationaliteit, daarom verwerpen wij de eis van een Rijkstaal; in hoeverre een 'bemiddelingsstaal' nodig is, zal het Rijksparlament bepalen.'*

Het nogal vaag geformuleerde laatste artikel is terug te voeren op de weigering van de Tsjechische afgevaardigden om zich achter de eis te scharen het Duits als algemene omgangstaal te gebruiken.

Het Brünner Programma bracht de bewuste *'verzoening van de arbeidersklasse met de Oostenrijkse Rijksidee'* (Robert A. Kann) tot uitdrukking — hier ligt de grondslag voor de spottende betiteling *k. und k. Sozialdemokratie* en *Hofräte der Revolution*. Algemeen heerste de overtuiging dat, vooropgesteld dat de macht van de heersende klasse gebroken werd, de handhaving van het ene grote economische gebied in het belang van de arbeiders was.

Renner en Bauer

De socialistische theoreticus Karl Renner (de toenmalige kanselier in de Eerste en Tweede Republiek, en Bondsprezident van 1945 tot 1950) ontwikkelde in 1899 een origineel plan van 'personele autonomie'. In dit plan, dat rekening hield met de tal-

rijke etnisch gemengde gebieden, had de gewenste autonome status niet op een bepaald territorium betrekking, maar op het individu. Men koos geen afgevaardigden voor een vertegenwoordigend lichaam van het gebied waar men toevallig woonde, maar voor een vertegenwoordigend lichaam van de eigen nationaliteit.

Renner boekte ook enig succes: in Moravië werden in 1905, overeenkomstig het idee van de 'personele autonomie', gescheiden kandidatenlijsten voor Tsjechen en Duitstaligen ingevoerd; en in 1910 in de Boekowina gescheiden lijsten voor Roethenen, Roemenen, Duitstaligen en joden (!). Eenzelfde scheiding tussen Polen en Roethenen in Galicië werd slechts door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verhinderd.

Hoewel zeker rechtvaardiger dan de ideeën voor 'territoriale autonomie', is het toch zeer de vraag of het idee van 'personele autonomie' de problemen van het Habsburgse Rijk had kunnen oplossen. In laatste instantie wilden de meeste nationale groeperingen toch niets minder dan een eigen stuk land.

Net als Karl Renner begreep ook een andere socialistische voorman, de briljante joodse ondernemerszoon Otto Bauer, dat de sociale en de nationale kwestie niet los van elkaar konden worden gezien. In 1907, op vijftwintigjarige leeftijd, schreef Bauer het nog altijd zeer lezenswaardige boek *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, waarin hij de these verkondigde dat strijd tussen de nationaliteiten in de Monarchie eigenlijk een verholde strijd tussen de klassen is. De 'volkeren zonder geschiedenis' vertegenwoordigden in feite het proletariaat, de Duits-Oostenrijkers en de Magyaren de heersende kapitalistische klasse. Door de klassenstrijd en concurrentiestrijd onder het mom van een nationaal conflict te presenteren, zouden de bezittende klassen *'de grote massa van de uitgebuite en geknechte volkeren in dienst van hun machtsbelangen'* stellen. De arbeiders dienden derhalve de rampzalige politiek van de nationalistische Duits-Oostenrijkers en de chauvinistische Magyaren te bestrijden, om zo de voorwaarden voor een onverholde klassenstrijd te creëren. Pas daarna zou het mogelijk zijn, dat de nationale cultuur bezit van het gehele volk werd.

Bauer pleitte daartoe voor een *'wettelijk gegarandeerd machtsbereik'* voor iedere nationaliteit, zodat deze zeker is van *'de mogelijkheid van een vrije ontwikkeling van haar cultuur'*.

Ondanks alle mooie plannen en theorieën konden ook deze sociaaldemocraten het tij niet keren. De partij die het internationalisme steeds in het vaandel had geschreven, onderging hetzelfde tragische lot als de Monarchie.

'De strijd tegen het separatisme (van de Tsjechische sociaaldemocraten en vakbonden) eindigt in de praktijk in een nationalistische hetze tegen de Tsjechen, in de strijd tussen Duitse en Tsjechische arbeiders letterlijk – niet alleen figuurlijk! – met het mes. Dat is een slechte methode om internationalisme te propageren'. Deze zinsnede stamt uit een brief van Otto Bauer aan Karl Kautsky uit 1911, het jaar waarin de sociaaldemocratische eenheidspartij in de westelijke helft van de Monarchie uiteenviel. Het tekent het dilemma van alle pleitbezorgers voor de eenheid van het Rijk: als het de sociaaldemocratie, de enige supranationaal georganiseerde partij in de multinationale Staat, al niet lukte om het principe van het internationalisme in de eigen rijen te verwezenlijken, wie zou dan het sinds 1905 versneld voortgaande proces van ontbinding kunnen tegengaan?

Keizer Franz Joseph trekt uit voor de jacht in 1911 – sportief tot op hoge leeftijd.

De laatste kans

Met de dag verscherpten de nationale tegenstellingen zich, meer en meer bejegenden de concurrerende nationaliteiten elkaar op vijandige en gewelddadige wijze. De laatste kans om de uiteenspatting van de multinationale Staat op langere termijn te verhinderen was gelegen in de wijziging van de kieswet in 1907. In dat jaar werd het algemeen kiesrecht voor mannen (uitgezonderd huisbedienden en rondtrekkende landarbeiders) in de Oostenrijkse Rijkshelft ingevoerd (in Hongarije wisten de machthebbers de boot af te houden), en op deze basis zou men een programma ter bevrediging van het autonomieverlangen van de niet-Duitstaligen kunnen doorzetten. Wel moest dan het heftige opzet van de tot dan toe bevoorrechte Duits-Oostenrijkers het hoofd worden geboden.

De hervorming van het kiesstelsel was van de realistische grondgedachte uitgegaan, *'dat geen kieswetwijziging enige kans op suc-*

ces had, welke niet tot op zekere hoogte de bevoorrechte positie van de invloedrijke nationale groeperingen veilig stelde' (Kann, II p. 227). Daarom werd in de westelijke Rijkshelft geen kiesrecht met evenredige vertegenwoordiging ingevoerd, maar werden zoveel mogelijk homogene kieskringen geschapen, en wel zo, dat voor één mandaat bij de verschillende volkeren een verschillend aantal kiezers nodig was:

Italianen	38.000
Duits-Oostenrijkers	40.000
Roemenen	46.000
Slovenen	50.000
Polen	52.000
Kroaten	55.000
Tsjechen	55.000
Roethenen	102.000

(Robert A. Kann, II p. 228)

Hoewel de forse benadeling van de Roethenen bleef bestaan, profiteerden zij toch het meest van de kieswetwijziging. Zij konden hun tot dan toe volledig ontoereikende vertegenwoordiging in het Weense parlement ten koste van de Polen meer dan verdrievoudigen. Niettemin bleven de Polen ook na 1907 de Oostenrijkse regeringen steunen, zodat de meerderheid waarover de Slavische afgevaardigden nu in de *Reichstag* beschikten, in de praktijk geen betekenis had. En de Oostenrijkse regeringen volgden in de daaropvolgende jaren een kortzichtige Duits-Oostenrijkse respectievelijk centralistische koers, waaraan ze, als waren het lemmingen, tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog vasthielden. Nadat de regering van de bekwame en hervormingsgezinde baron Beck in 1908 door de troonopvolger Franz Ferdinand – de vertegenwoordiger van de nog altijd machtige hoge adel, het leger en andere conservatieve, voor de politieke en sociale gevolgen bevreesde belangengroepen – tot aftreden was gedwongen, was het lot, dat de Monarchie uiteindelijk in oktober/november 1918 beschoren was, feitelijk bezegeld.

Keizer Franz Joseph, die in 1898 zijn vijftigjarig regeringsjubileum vierde, was zeker op z'n laatst sinds 1908 nog slechts de karikatuur van een heerser, reeds bij zijn leven tot een monument verstard. En van troonopvolger Franz Ferdinand was ook geen vooruitgang bij de oplossing van de nationale en de daarmee nauw verbonden sociale problemen te verwachten. Zelfs de terughoudend oordelende Robert A. Kann noemt hem *'bigot, in veel opzichten ultra-conservatief, autocratisch, wispelturig, inconsequent en vaak opvliegend. Aangezien zijn kennis van de politiek en van grondwettelijke kwesties maar pover was, gingen zijn vooroordelen des te dieper'* (Kann, II p. 192).

Over zijn feitelijke politieke plannen is relatief weinig bekend; in ieder geval droegen

kleio

nummer 1/89
pagina's 16 en 17

ze een uitgesproken conservatief, klerikaal en antiliberaal karakter. Hij wilde een versterking van de macht van de Kroon (dat wil zeggen van het centralisme) en een terugdringing van de invloed van de Magyaren. 'Niet erg duidelijk met dit program verbonden waren plannen voor een federalisering van het Rijk op een etnisch-territoriale basis' (Kann, II p. 193).

Zeer waarschijnlijk dacht Franz Ferdinand voor de tijd na zijn troonsbestijging aan het met het leger binnenrukken van Hongarije en een oorlog tegen de Magyaren (zoals in 1848/49!), om na een militaire overwinning een voor allen geldende Rijksgrondwet op te leggen. Voor de specifieke problemen van een tijdperk van hoogkapitalisme en voor een echte deelname van het volk aan de regering ontbrak het hem aan ieder begrip.

Franz Ferdinand, de troonopvolger, met vrouw en dochttertjes.

Met de in Sarajewo door een Servische revolutionair vermoorde troonopvolger werd dus geen gerechtvaardigde hoop op een vreedzame ontwikkeling en hervorming van de Habsburgse monarchie ten grave gedragen.

LITERATUUR

Algemeen:

Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*, 2 Bde., Graz-Köln 1964².

Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900–1918. Redigiert von Péter Hanák, Budapest 1966.

Austrian History Yearbook 3 (1967), 3 Teile: The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: a Critical Appraisal.

Das Nationalitätenproblem in Österreich 1848–1918. Ausgewählt und eingeleitet von Hartmut und Silke Lehmann, Göttingen 1973 (Bronnen).

Adam Wandruszka/Peter Urbanitsch (Hg.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III/1 und III/2: Die Völker des Reiches, Wien 1980.

Thema's:

Hans Mommsen, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien 1963.

Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, Wien-Köln-Graz 1982.

Erst Bruckmüller, *Nation Österreich. Sozialhistorische Aspekte ihrer Entwicklung*, Wien-Köln-Graz 1984.

Jiří Kořalka, Aufstieg moderner Nationalgesellschaften in Österreich. In: Peter Berner u.a. (Hg.): *Wien um 1900. Aufbruch in die Moderne*, Wien 1986, p. 164-175.

Berthold Sutter, *Die badenischen Sprachenverordnungen von 1897*, Graz-Köln 1960.

Horst Glassl, *Der mährische Ausgleich*, München 1967.

Paul Vyšný, *Neo-Slavism and the Czechs, 1898–1914*, Cambridge 1977.

Beiträge zur historischen Sozialkunde, 9. Jahrgang/Nr. 1 (Jänner-März 1979): Nationalbewegungen Ostmitte- und Südosteuropas.

Wolf Dieter Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914*, München 1980.

Richard Georg Plaschka, *Nationalismus – Staatsgewalt – Widerstand. Aspekte nationaler und sozialer Entwicklung in Ostmittel- und Südeuropa*, Wien 1985.

Péter Hanák, *Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates*, Wien-München-Budapest 1984.

Holger Fischer, *Oszkár Jászi und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919*, München 1978.

Monika Glettler, *Pittsburg-Wien-Budapest. Programm und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1900*, Wien 1980.

De Oostenrijkse sociaaldemocratie

R.G. Ardelt

De Oostenrijkse sociaaldemocratie heeft een unieke en bewogen geschiedenis. Van een aan de rand van de legaliteit opererende beweging groeide zij uit tot een van de dragende peilers van de Republiek Oostenrijk. Prof.Dr. Rudolf G. Ardelt van het Institut für Geschichte und Zeitgeschichte van de Universiteit van Linz behandelt in het volgende artikel de ideologie, het bestuurlijke succes en de democratische strijdbaarheid van deze rode zuil.

Guus Peek zorgde voor de vertaling en Jan-Derk van den Berg bewerkte de paragrafen over het Rode Wenen en de 12e februari 1934.

Victor Adler.

Een aantal begrippen die nauw verbonden zijn met de geschiedenis van de Oostenrijkse sociaaldemocratie, zijn ook ver buiten de huidige Republiek Oostenrijk bekend, zoals 'austromarxisme' of het 'rode Wenen' of '12 februari 1934'. Deze laatste datum verwijst naar de wanhopige strijd van de Oostenrijkse sociaaldemocratie tegen de machtsgreep van de katholiek-conservatieve variant van het austrofascisme, een strijd die zij – afgezien van Spanje – als eerste en enige Europese arbeidersbeweging heeft gevoerd.

'Austromarxisme', het 'rode Wenen' en '12 februari 1934', deze drie begrippen zijn symbolen voor het gegeven dat de Oostenrijkse sociaaldemocratie een eigen profiel had gekregen waarmee zij zich duidelijk onderscheidde van haar zusterpartijen, zoals bijvoorbeeld de Duitse SPD.

Een eigen weg voor de Oostenrijkse sociaaldemocraten

De oorsprong van de ontwikkeling van dit eigen profiel ligt in de laatste decennia van het Habsburgse Rijk. De grondwet van 1867 garandeerde weliswaar aan alle staatsburgers dezelfde grondrechten, de arbeiders ondervonden echter grote juridische en bestuurlijke moeilijkheden, wanneer zij poogden zich in politieke verbanden of vakbonden te organiseren, bijeenkomsten te houden of tijdschriften uit te geven. Of er een liberale of een conservatieve regering aan de macht was deed er in dit opzicht niets toe.

In de jaren tachtig werd de onderdrukking van de kant van de conservatieve regering van graaf Taaffe tenslotte zo sterk, dat veel

groepen binnen de arbeidersbeweging hun enige kans op succes nog zagen in een illegale en gewelddadige strijd tegen de staatsmacht. Deze periode was de bloeitijd van de 'radicalen' die diametraal tegenover de 'gematigden' stonden. Deze laatsten probeerden nauwgezet binnen de grenzen van de legaliteit te blijven.

Het uiteindelijke falen van beide groepen maakte de weg vrij voor een derde stroming. Hiermee is onverbrekkelijk de naam van Victor Adler (1852–1918) verbonden.

Victor Adler was een jonge, vermogende, joodse arts uit Wenen. Hij legde vooral de nadruk op de gelijkheid. De weg naar de gelijkheid, in de vorm van strijd om elementaire burgerrechten en sociale hervormingen, moest gewelddoos zijn. Maar hij was tevens radicaal omdat hij zich bediende van de strijdmiddelen van de moderne buitenparlementaire oppositie, van massademonstraties en massale politieke stakingen. De indrukwekkende ensceneringen van de 1e mei werden hier het symbool van. Deze datum hadden de arbeiders zelf uitgekozen als feestdag waarop iedereen het werk neerlegde en grote massademonstraties werden gehouden. In 1890 kon noch de inzet van militairen, noch het hameren op de onwetigheid van stakingen en optochten de massale deelname van de arbeiders verhinderen.

Revolutie als diepgaande verandering van de menselijke cultuur

Op nieuwjaarsdag 1889 kwamen in de kleine Nederooostenrijkse stad Hainfeld afgevaardigden van de verschillende kranten en organisaties van de arbeidersbeweging bij el-

kleio

De jaarvergadering van de VGN

AGENDA ALGEMENE LEDENVERGADERING JAARBEURS UTRECHT

1. Welkomstwoord en jaarrede van de voorzitter
2. Jaarstukken
 - 2.1 Verslag van de jaarvergadering van 12 maart 1988
 - 2.2 Jaarverslag van het bestuur
 - 2.3 Jaarverslagen van de commissies
 - 2.4 Financieel jaarverslag en begroting 1989
 - 2.5 Kasverslag en benoeming kascommissie
3. Voorstel tot contributiewijziging
4. Beleidsplan bestuur 1989
5. Instelling vaste geschillencommissie
6. Bestuurswisseling:

Volgens rooster van aftreden:

J. Reitsma (niet herkiesbaar)

J. v.d. Leeuw-Roord

Kandidaat:

J. v.d. Leeuw-Roord

J. van Herwaarden (lid)

Tegenkandidaten dienen twee weken voor de algemene ledenvergadering bij de eerste secretaris te zijn aangemeld.

Als nieuw lid van het Algemeen Bestuur stellen wij Mw. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam voor. Na het behalen van het diploma HBS-A aan de Rijks HBS te Zwolle studeerde zij MO-geschiedenis te Groningen. Vanaf 1970 is zij, met een onderbreking van enkele jaren vanwege de zorg voor jonge kinderen, werkzaam aan de RSG F.A. Minkema te Woerden.

Lunchpauze

OPENBAAR GEDEELTE DE BRUYNE LYCEUM UTRECHT

7. Eindtermen basisvorming voortgezet onderwijs
8. Rondvraag en sluiting

Het ochtendgedeelte van de jaarvergadering vindt plaats in de Jaarbeurs, aanvang 10.30 uur. Vanaf 10.00 uur wordt er koffie geschonken.

De hearing zal worden gehouden in het Dr. F.H. de Bruijne Lyceum, Koningsbergerstraat 2, dichtbij het Centraal Station, aanvang 13.45 uur, vanaf 13.30 uur is de school open. De school ligt achter de flats langs de Graadt van Roggenweg.

Reizigers met de trein moeten de uitgang nemen aan de Jaarbeurskant, Jaarbeursplein oversteken, daarna even naar rechts en vervolgens ligt de Graadt van Roggenweg aan uw linkerhand. Komt u van de snelweg, volg dan op het verkeersplein Oudenrijn de richting Amsterdam/Utrecht. Snel hierna komt de afslag De Meern/Utrecht-Jaarbeurs (voor mensen uit Amsterdam: niet doorrijden tot Oudenrijn, maar al eerder de afslag nemen). Vervolgens richting Jaarbeurs rijden. Na de tweede grote brug zit u op de Graadt van Roggenweg. Aan het einde hiervan gaat u naar links en rijdt een stukje terug. De eerste ventweg rechts inslaan. Hier kunt u parkeren.

**VERGEET NIET U OP TE GEVEN VOOR
OCHTEND- EN/OF MIDDAGVERGADERING –
STUUR HET STROOKJE IN DE
KLEIO-KRANT SNEL OP!**

Verslag van 12 maart 1988

1. Opening

Na het welkom gaf de voorzitter een terugblik op zijn afgelopen 'regeringsperiode' van 1982 tot 1988. Hij deed dit door een parallel te trekken tussen zijn eerste en tweede voorzitterschap. Hij zag bij de aanvang van beide een vereniging die in een crisis verkeerde.

- In 1982 kenmerkte de situatie zich door:
- weinig invloed van de VGN op de didactiekconferenties;
 - een PA-vorming die volledig een zaak van de NLO's, ULO's en MO's was geworden;
 - een dalend ledental, dat al onder de 2000 was gekomen;

- te weinig externe contacten, dientengevolge een minimale invloed van de vereniging naar buiten;
- eigenlijk was de vereniging alleen nog maar uitgeefster van *Kleio*.

Daarnaast speelden een aantal ontwikkelingen een belangrijke rol:

- het CSE en de invoering daarvan had een traumatiserende werking op de vereniging en veroorzaakte vrijwel een scheuring;
- de aandacht werd verder in beslag genomen door de ontwikkelingen rond het denken over de integratie van een aantal vakken tot het vakgebied Mens en Maatschappij.

Zijn uiteindelijke conclusie over acht jaar besturen was:

- het gaat goed met de VGN en de vakkencombinatie Geschiedenis en Staatsinrichting;
- het ledental is in opgaande lijn;
- de VGN wint aan invloed.

Voor het overige verwees hij naar het interview dat enkele scheidende bestuursleden met de redactie van *Kleio* hadden en de diverse verslagen die bij deze vergadering behoren.

Tot slot gaf hij in deze jaarrede nog een tweetal terreinen aan die voor het komende bestuur van belang zijn. Hij beval deze warm aan.

We verwachten in een goede samenwerking met de redactie van *Kleio* alle VGN-leden van deze ontwikkelingen op de hoogte te kunnen houden.

Gerard Twickler,
secretaris

Jaarverslag commissie Havo/Vwo

De commissie H/V van de VGN heeft in het jaar 1988 maandelijks vergaderd (met uitzondering van de zomervakantie).

De eerste vergaderingen werden in beslag genomen door besprekingen rond het afronden van een artikel in *Kleio* over de 4/5-havo-leerling en het geschiedenisonderwijs, naar aanleiding van een landelijke enquête. Met de jaarvergadering in het vooruitzicht heeft de commissie zich intensief beziggehouden met het voorstel van het bestuur ten aanzien van het wijzigen van de statuten. Op een aantal punten was de commissie het niet eens met het voorgestelde. Voorstellen van de kant van de H/V-commissie werden door de ledenvergadering niet aangenomen, maar wel werd er een gesprek gearrangeerd met het nieuwe bestuur waarin onze voorstellen aan de orde zijn gekomen. Het bestuur is zeer uitgebreid ingegaan op onze voorstellen en heeft in een brief aan de commissie, daar waar gevraagd, toelichting en uitleg gegeven. De toonzetting van dat schrijven was dermate positief dat de commissie geen behoefte voelt aan nadere voorstellen voor de komende ledenvergadering.

Dit jaar heeft de commissie voor het eerst de organisatie van de besprekingen rond het eindexamen ter hand genomen. Reacties op het examen zijn ingewonnen en voor Havo en Vwo verwerkt in een brief aan de CEVO. Nog gedurende het jaar 1988 heeft een gesprek plaatsgevonden met een vertegenwoordiger van de CEVO over het recente eindexamen. Het resultaat van dat overleg zal leiden tot een kort voorlichtend artikel in *Kleio* over het tot stand komen van het eindexamen geschreven in overleg met de CEVO. Dat artikel zal in het voorjaar in *Kleio* verschijnen.

De commissie heeft op verzoek van het bestuur een reactie geschreven op resultaten van het HEG-overleg. Deze reactie is aan het einde van 1988 in *Kleio* verschenen. Tenslotte heeft de commissie gezocht naar mogelijkheden om, in aansluiting op de uitkomsten van de enquête, een aanzet te geven voor een lessenserie. Leden van de commissie zijn zich in dat kader gaan bezighouden met een lessenserie over WO II in het kader van het herdenken van het einde van die oorlog in 1990.

Jos van Ginkel,
secretaris

Jaarverslag Didactiviteitencommissie

Motto:

En tot een kerreckhof en asch en puinhoop maecken mijn oud, mijn wettigh erf, en delven al mijn eer.

De Didactiviteitencommissie heeft in 1988 twee leden uitgeluid, te weten Doky Verhagen, lange tijd voorzitter, brain en muscle van de commissie, en Ineke Veldhuis, sinds 1986 actief lid. Harriet Mulkens neemt de voorzittershamer over, Arend Schulp het secretariaat. Op de opgevallen plaatsen verwelkomde de commissie Iris Rutgers en Hans Kummerer.

De commissie is ijverig geweest. Vroeg in het voorjaar een excursie naar de Waterlinie. Deze staat ook voor 1989 op het programma. Een reis naar Rusland ging dit jaar niet door wegens onlusten in de zuidelijke republieken. Andere contacten in het oostblok worden warm gehouden. De feestelijke jaarvergadering in het Openluchtmuseum gaf de – toch vrij omvangrijke groep – thuisblijvers ongelijk. De VGN zou ons inzien het hare moeten bijdragen om te voorkomen dat de educatieve doelstellingen van dit museum worden opgeofferd aan massatoerisme.

De nascholingsdag over het CSE onderwerp 'China' in samenwerking met VCN en RUL trok een schare opgetogen belangstellenden. Herhaling wordt overwogen. Thema: Vrouwengeschiedenis. De studiedag van de VALO voldeed niet aan de verwachtingen. Informatie en voorbereiding schoten tekort. De didactiekconferentie 'Vrouwengeschiedenis en Onderwijs' met het oog op 1990' blijkt in een behoefte te voorzien. Strubbelingen bij de voorbereiding hadden de aandacht van de commissie. Het aantal aanmeldingen loopt tegen de tweehonderd. Volgend jaar 'Oral History'.

De vele herhalingen bieden de commissie gelegenheid nieuwe activiteiten te ontplooien. Er zijn prille contacten met de Amerikaanse ambassade over een seminar met als onderwerp 'The Roosevelt Era'. Met de 'Ostakademie' te Lüneburg wordt gestudeerd op de mogelijkheid in de herft van '89 een vrij zware studieweek te organiseren over het onderwerp '40 jaar BRD en DDR'. De contouren van de herdenking van de Franse revolutie zijn nog te pril om een programma te presenteren.

We houden u via de 'Kleio-krant' zo goed mogelijk op de hoogte en staan open voor suggesties en verzoeken uit alle geledingen.

Arend Schulp,
secretaris

Jaarverslag Onderwijs Advies Commissie

• Samenstelling van de commissie

Na een aantal jaren van stabiliteit, waardoor de commissie ongewijzigd en op voltooien haar werk kon doen, werd het jaar 1988 er een met vele mutaties. Begin van het jaar namen we afscheid van onze nestor Herman Lambooi, die zich vele jaren met enthousiasme inzette voor de taak van de OAC. Door wisselingen in het Algemeen Bestuur zag de commissie tevens het afgelopen jaar Zonneke Matthee en Leon van Schie vertrekken. Ondanks het feit dat er op zeer korte termijn nieuwe leden gezocht moesten worden, gelukte het de commissie toch om de opgevallen plaatsen weer snel op te vullen.

Zo werkt de commissie op het ogenblik in de volgende samenstelling: voorzitter, Jan Schopman; secretaris, Wim van Waardhuizen; leden, Will Bouman, Hélène Budé-Janssens en Eddy van Vliet.

Momenteel wordt er nog naarstig gezocht naar een tweede vrouwelijk commissielid.

• Activiteiten van de commissie

De commissie streefde er naar om maandelijks te vergaderen. Deze frequentie werd op een uitzondering na, gehaald.

Gevraagd en ongevraagd adviseerde de groep het bestuur van de VGN. Omdat de commissie beseft dat de meeste leden van de VGN in het algemeen niets merken van de activiteiten van de OAC heeft zij besloten om dit jaar te starten met een 'mededelingen-rubriek' in *Kleio*. Regelmatig zal er verslag van de activiteiten van de commissie worden gedaan.

In onze vergaderingen van het afgelopen jaar werkten we onder andere aan de volgende zaken:

- Het beleid van het CITO (meerjarenplan en werkprogramma);
- De relatie tussen de VGN en de SVBH (werkloze historici);
- Eindtermen Basisonderwijs;
- Geschiedenis en Staatsinrichting in het Staatsexamen;
- Ontwikkelingseducatie;
- M 50 (politieke vorming van de jeugd).

• Plannen voor 1989

Voor het nieuwe jaar hoopt de commissie dat de huidige leden snel aan elkaar gewend zullen zijn zodat het bestuur weer regelmatig door haar geadviseerd zal worden omtrent de diverse problemen betreffende ons aller vak. Speciale aandacht zal in eerste instantie uitgaan naar de problematiek van de Eindtermen Basisvorming.

Tevens hoopt zij dat eventuele vacatures zo snel mogelijk opgevuld zullen worden zodat het werk van de OAC zonder al te veel onderbrekingen voortgang zal hebben.

Wim van Waardhuizen,
secretaris

Jaarverslag COMIGO

Het jaar 1988 was het eerste jaar dat COMIGO als commissie van de VGN opereerde. Door de beperkte omvang van de commissie is deze omschakeling van zelfstandige organisatie naar commissie probleemloos verlopen. De commissie meent dan ook te kunnen stellen dat het ondergebracht zijn in een grotere overkoepelende vereniging het bereiken van doelstellingen positief beïnvloedt.

Hieronder zal een aantal zaken aan bod komen waarmee de commissie COMIGO dit jaar actief is geweest.

• 1. Organisatie

Een belangrijk gedeelte van de activiteiten is besteed aan het opzetten van een beperkte organisatiestructuur. In samenspraak met het VGN-bestuur is tot een werkbaar model gekomen. Wel denkt de commissie aan uitbreiding van het aantal leden, daar anders de werkdruk te hoog zou worden.

• 2. Contacten met derden

Naast contacten met VGN-leden is er ook op verschillend niveau contact geweest met gelijksoortige organisaties in binnen- en buitenland. Belangrijk worden de contacten geacht met de Vereniging voor Geschiedenis en Informatica (VGI). Ook met een aantal buitenlandse onderwijsbelangen-groepen op het gebied van computer ondersteund onderwijs bestaan contacten. Daarnaast is er middels een in het vervolg van dit verslag te behandelen contact met de overige 'vakken'.

• 3. Projecten

Computerondersteund geschiedenis- en staatsinrichtingsonderwijs is in ons land nog sterk afhankelijk van subsidies. COMIGO heeft dit jaar middels overleg en daadwerkelijke produktie van courseware niet alleen de belangen van het vak verdedigd, maar ook getracht het vak duidelijk naar voren te schuiven. Zeker in relatie met de overige vakken is er voor ons vak redelijk succes geboekt. Dit is met name te danken aan de inzet van personen in het kader van het NIVO-project. Vanaf 1989 zal deze subsidiëring moeten komen van het OPSTAP/PRINT-project. Verwacht wordt dat er in dit project harder zal moeten worden gestreden voor de belangen.

• 4. Vakgerichte nascholing

Eveneens in het kader van het NIVO-project is dit jaar een vakgerichte nascholing op het gebied van geschiedenis en computers ontwikkeld. Enkele leden van de commissie zijn nauw betrokken geweest bij de ontwikkeling van deze cursus. In de toekomst ziet COMIGO een belangrijke taak weggelegd bij het verstrekken van informatie aan docenten en cursisten van deze nascholing.

• 5. VGN-Jaargeschenken

COMIGO werd dit jaar in de gelegenheid gesteld het VGN-jaargeschenk 1988 te produceren. Van deze mogelijkheid is dankbaar gebruik gemaakt. Het was voor de commissie een enorme klus: zowel inhoudelijk als organisatorisch. Ondanks alle aan- en opmerkingen die op het eindprodukt zijn te geven lijkt het de commissie een duw in de richting om de mogelijkheden van de computer en de activiteiten van COMIGO meer bekendheid te geven.

• 6. Organisatie bijeenkomsten VGN-leden

Bij wijze van proef heeft COMIGO in oktober van dit jaar een bijeenkomst gehouden waar informatie werd verstrekt over het wel en wee van de computer in het geschiedenis- en staatsinrichtingsonderwijs. Tevens was het de bedoeling een soort 'rug-gespraak' te houden met direct geïnteresseerden in de materie. Het is de bedoeling een klankbord-groep te vormen waarvoor halfjaarlijkse bijeenkomsten worden georganiseerd. Verder zal in 1989 een studiedag voor VGN-leden worden gehouden.

• 7. Literatuur

Middels tijdschriften en beperkte aanschaf heeft de commissie gepoogd specifieke literatuur bij te houden. Ter zijner tijd zullen verslagen en samenvattingen van de meest belangwekkende stukken kunnen worden aangeboden.

• 8. Landelijk overleg Vakwerkgroepen

COMIGO is dit jaar actief geweest in het landelijk overleg van de verschillende vakwerkgroepen. Zowel onderling contact met betrekking tot ervaringsuitwisseling als ook het opkomen voor gemeenschappelijke belangen stonden hierbij centraal. De commissie meent dat deze contacten ook voor de nabije toekomst van groot belang zullen zijn.

Bart Munsters,
secretaris

Jaarverslag commissie Vrouwengeschiedenis

Op 12 februari 1988 vond de oprichting van de Commissie Vrouwengeschiedenis van

de VGN plaats. Aanleiding hiertoe vormde één van de twee CSE-onderwerpen voor 1990, 'Continuïteit en verandering: de positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika, 1929-1969'. Daarnaast heeft ook de werkgroep HEG in haar advies aan de staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen vrouwengeschiedenis in de lijst van onderwerpen opgenomen, alsmede de aanbeveling om aspecten van vrouwengeschiedenis waar mogelijk te integreren binnen andere onderwerpen. Mede met het oog op deze ontwikkelingen lijkt het van belang dat leden van de VGN meer bekendheid krijgen met de beoefening van vrouwengeschiedenis.

• Vergaderfrequentie

In totaal zijn we zes maal bijeengekomen: 12 febr., 22 april, 3 juni, 26 aug., 7 okt. en 18 nov. Het streven is éénmaal per zes weken, uitgezonderd de zomermaanden.

• Doelstellingen

1. De leden, commissies en het bestuur van de VGN in de gelegenheid stellen om kennis te nemen van het vakgebied vrouwengeschiedenis zoals dat momenteel op universiteiten, hogescholen en vrouwenarchieven wordt onderzocht en onderwezen.
2. De leden, commissies en het bestuur van de VGN in de gelegenheid stellen om kennis te nemen van bestaand didactisch materiaal op het terrein van de vrouwengeschiedenis en de organisaties die zich daar mee bezig houden. Het ligt tevens in de bedoeling om het vervaardigen van lesmateriaal over vrouwengeschiedenis te stimuleren, dan wel te initiëren.
3. De (mede-)organisatie van nascholing voor docenten uit het Lbo, Mavo, Havo/Vwo en Mbo over vrouwengeschiedenis in het algemeen en het CSE-onderwerp vrouwengeschiedenis voor 1990 in het bijzonder.
4. Het becommentariëren van rapporten en dergelijke van onderwijsorganisaties van overheidswege of -verenigingen vanuit een emancipatoire invalshoek. Dat wil zeggen, bekeken zal worden in hoeverre dergelijke rapporten ook rekening houden met de positie van vrouwen en meisjes in het (geschiedenis-)onderwijs.

• Activiteiten en taken

die de Commissie Vrouwengeschiedenis ontplooid in 1988, in overeenstemming met haar doelstellingen waren de volgende:

- de voorbereiding van de didactiekconferentie in Tilburg, 13 en 14 januari 1989, 'Met het oog op 1990'. Vrouwen-geschiedenis en onderwijs.
- advisering wat betreft de eindtermen-commissie basisvorming;
- correspondentie ter ondersteuning van: het KLOV, de vervaardiging van een film over de rol van vrouwen in de Fran-

se Revolutie, het Amsterdams Historisch Museum en een tentoonstelling in het kader van het CSE-onderwerp 1990.

Voor 1989 staat in ieder geval het volgende op het programma:

- het recenseren van vrouwengeschiedenisboeken voor de *Kleio*;
- contacten met musea voor het organiseren van rondleidingen en het maken van excursiemateriaal; op 18 febr. in het Allard Pierson Museum en op 4 maart in het Rijksmuseum te Amsterdam. Op 20 mei zal een stadswandeling vrouwengeschiedenis plaatsvinden, te Amsterdam.
- het ontwikkelen van lesmateriaal en onderzoeken of het mogelijk is een soort materialenbank voor lesmateriaal aan te leggen.

Naast de acht leden die de commissie omvat, waarvan Carla Wijers zich met ingang van 1989 heeft teruggetrokken, kent de commissie een klankbordgroep. De negen leden van deze groep ontvingen de notulen van de commissie. Momenteel is in onderzoek of deze klankbordgroep meer bij de activiteiten van de commissie betrokken wil worden en zo ja op welke wijze.

Kortom

Dit eerste jaar hebben de leden met enthousiasme gewerkt aan de onderwerpen die op de agenda stonden en wat verder ter tafel kwam. In de 'Kleio-krant' wordt regelmatig verslag gedaan van onze bezigheden. Tevens vindt u daar de aankondigingen voor verdere activiteiten. Suggesties en ideeën zijn uiteraard van harte welkom.

Maria Grever, voorzitter
Ellen Marrenga, secretaris
Renée Schreuder, penningmeester
Karin Loggen, didactisch adviseur
Anja van Oostrom, Hans Kummerer, Bregje Pel en Carla Wijers

Jaarverslag Atlantische Onderwijscommissie

In het kalenderjaar 1988 vergaderde de AOC bijna elke maand één keer in Den Haag. De AOC bestaat uit gekozen leden, die na enige jaren aftreden en zogenaamde gedelegeerde leden. Deze laatste categorie vertegenwoordigt een drietal verenigingen binnen de AOC: de KNAG, de NVLM en de VGN. De lengte van hun verblijf in de AOC is uiteraard afhankelijk van de betreffende vereniging. Sinds het vertrek van de heer Van Velzen als VGN-vertegenwoordiger neem ik de honneurs waar namens de VGN.

Doel van de vergaderingen van de AOC is het geven van grotere bekendheid naar het onderwijsveld toe van het Atlantisch Bondgenootschap. Al jaren gebeurt dit door het

uitgeven van gratis verkrijgbare studiebriefjes. Dit jaar verscheen studiebrief no. 16: 'Wat is communisme?', geschreven door Wouter Gortzak.

In februari 1988 organiseerde de AOC de jaarlijkse onderwijsconferentie in Den Haag met ditmaal als titel 'Hervormingen in de Sovjetunie en China: consequenties voor het Westen'. De toeloop was zo groot dat velen teleurgesteld moesten worden.

Vóór het jaarverslag van 1989 hoort u, onder andere via *Kleio*, meer van de activiteiten van de Atlantische Onderwijscommissie.

Frits Kat,
lid voor de VGN

Commissie Volwassenen-educatie

Onze commissie is in 1988 aanzienlijk uitgebreid en heeft regelmatig en vaak vergaderd.

Nog steeds hielden wij ons bezig met de modulering van het geschiedenisonderwijs aan volwassenen. Hiervoor werd herhaaldelijk overlegd met de SLO.

Een tweede punt van zorg was voor ons de verzakelijking van het volwassenenonderwijs. Een deel van onze vergaderingen was zodoende gewijd aan de voorbereiding van het seminar 'Kleio en de markt' op 11 maart a.s. te Amersfoort. Voor nadere gegevens hierover verwijzen wij u naar het stuk in de *Kleio-krant* van december op. p. 44.

Marco Otten,
voorzitter

BALANS PER 31 DECEMBER 1988 MET VERGELIJKENDE CIJFERS OVER 1987

	31-12-1988	31-12-1987		31-12-1988	31-12-1987
Liquide middelen	235.253,64	241.627,85	Crediteuren	33.733,46	33.748,15
Debiteuren	10.468,45	6.556,—	Vermogen	211.988,63	214.435,80
	<u>245.722,09</u>	<u>248.183,95</u>		<u>245.722,09</u>	<u>248.183,95</u>

REKENING VAN BATEN EN LASTEN MET BEGROTING 1989

Baten	Begroting 1988	Werkelijk 1988	Begroting 1989
Contributies	150.000	154.331,75	145.000
Abonnementen	18.000	19.179,75	19.000
Advertenties	10.000	10.431,24	10.000
<i>Verkoop VGN-uitgaven</i>			
KD 6 — Overleven	150	370,—	150
KD 8 — Suriname	500	255,—	150
KD 11 — Alg. Kiesrecht in prenten	250	326,50	100
KD 12 — De lange weg naar Ulongue	100	11,—	—
KD 14 — Hoe de Sowetostr. zijn naam kreeg	1.000	1.030,25	—
KD 15 — 100 jaar Agrarische Geschiedenis	1.000	679,25	500
KD 16 —	—	—	500
Mini-didactica nr. 2	100	105,—	—
Mini-didactica nr. 3	—	48,—	—
Mini-didactica nr. 5	500	—	—
Mini-didactica nr. 6	—	—	750
Kleio losse nummers	250	624,25	250
Readers Vrouwengeschiedenis	—	21.709,50	8.850
Subsidie Min. O&W i.v.m. Reader	—	42.259,53	—
Intrest	15.000	14.545,11	15.000
Onvoorziene baten	—	3.424,44	—
Nadelig saldo	9.650	2.447,17	23.500
	<u>206.500</u>	<u>271.777,74</u>	<u>223.750</u>

Financieel Jaarverslag en begroting 1989

De VGN heeft een bijzonder actief, maar ook kostbaar 1988 achter zich. Het jaar moest afgesloten worden met een nadelig saldo. De lasten zijn flink gestegen, en zullen ook het komende jaar deze tendens vertonen. Aan een contributieverhoging valt voor het eerst sinds jaren niet te denken. Het ledental vertoont opnieuw een dalende lijn. Maatregelen van overheidswege als DOP en VUT zijn daar debet aan. Veel collega's die van deze mogelijkheden gebruik hebben gemaakt, hebben tevens de

VGN-lier aan de wilgen gehangen. Jammer. De jongere en nieuwe leden maken in toenemende mate gebruik van het reductietarief, aangezien banen met een redelijke urenomvang schaars zijn en de financiële startpositie in het onderwijs velen van een lidmaatschap doet afzien. De ledenaanwas uit deze groep was het afgelopen jaar nauwelijks stabiel te noemen. Per 1 januari 1989 telde de VGN 1812 leden. Het bestand aan abonnees bleef het afgelopen jaar redelijk stabiel. Voor 1989 zou ik u willen opwekken uw sectiecollega's, die nog geen lid zijn van onze vereniging, te doordringen van het belang van de VGN en hen aan te sporen lid te worden.

• Toelichting op de cijfers

I. Baten

De inkomsten uit contributies en abonneegelden zijn meegefallen. Helaas moesten 28 leden wegens wanbetaling worden afgevoerd. De verkoop van Kleio-Didactica's en mini-didactica's vertoonde een grillig patroon, maar het begrote bedrag werd gehaald. De verkoop van losse nummers was onverwacht groot doordat *Kleio* 10/1987 door veel directies van scholen in het basisonderwijs werd aangevraagd in verband met de door de commissie PABO gepubliceerde consumentenrapporten methoden basisonderwijs. De uitgave van de Reader Vrouwengeschiedenis werd gefinancierd dankzij een subsidie van het ministerie van O & W. Het bedrag van deze subsidie zal eind 1989 definitief afgerekend worden met het ministerie.

Mede dankzij de goede adviezen van de heer Houweling heeft de vereniging weer een behoorlijke rente kunnen ontvangen. Door schommelingen in het rentepercentage in het afgelopen jaar is het iets minder dan begroot. Het Bestuur wil hier de heer Houweling dank zeggen voor zijn goede adviezen. De onvoorziene baten hebben wij te danken aan het terugstorten van een in het verleden verleende subsidie en aan ontvangen auteursrechten.

II. Lasten

De uitgave van *Kleio* is ook dit jaar enigszins boven het begrote bedrag uitgekomen. Gestegen papierenprijzen zijn daar de oorzaak van. Naast deze stijging vallen ook die van Bestuur, Administratie en Redactie *Kleio* op, terwijl twee nieuwe commissies een druk op de lasten gaven die in 1988 niet waren voorzien. Door het uittreden van zes leden van het Bestuur en het inwerken van zes nieuwe leden is er de eerste drie maanden van 1988 met 'dubbele' bemanning vergaderd. Een ander vergadertijdstip maakte het noodzakelijk uit te zien naar een andere — helaas duurdere — vergaderruimte. Inwerken vereiste ook het op de hoogte raken van het reilen en zeilen van de diverse commissies van de VGN, hetgeen wederom een last op de bestuurspost legde, naast de vele onderwijspolitieke zaken die 'Zoetermeer' op onze bestuurstafel deponeerde.

Het aantal administratieve handelingen is het afgelopen jaar enorm toegenomen. De administratie van de VGN kreeg naast de normale handelingen ook de financiële afwikkeling en verzending van de Reader Vrouwengeschiedenis en de syllabus China te verwerken. Dat verklaart de hoger uitgevallen kosten voor de post Administratie. De heer en mevrouw Houweling hebben het afgelopen jaar geweten wat het betekent de administratie van de VGN te verzorgen. Voor hun goede zorgen en adviezen wat betreft ledenadministratie en financiële administratie wil het Bestuur hen

Lasten	Begroting 1988	Werkelijk 1988	Begroting 1989
Kleio	100.000	102.929,36	105.000
Verzendkosten Kleio	15.000	15.323,54	15.000
KD 15 — 100 jaar Agrarische Geschiedenis	2.000	1.892,44	—
KD 16	—	—	2.000
Mini-didactica nr. 5	1.000	—	—
Mini-didactica nr. 6	—	—	1.000
Verzendkosten losse nummers	1.000	283,60	500
Bestuur	16.500	23.308,93	16.500
Administratie	16.000	16.820,30	15.000
Alg. Vergaderingen	7.000	4.837,99	6.000
Afdelingen — Regionale activiteiten	7.000	3.282,07	6.000
Afdelingen Normbesprekingen CSE	2.000	1.210,69	1.500
Commissies			
PABO	3.500	2.317,34	2.500
Mavo-Lbo	2.000	—	2.000
Havo-Vwo	3.500	3.282,66	3.500
Redactie Kleio	5.000	6.390,24	7.500
Didactiviteitencommissie	3.500	3.324,75	3.500
Onderwijs Advies Commissie	2.500	1.934,50	2.000
Intercommissie VGN-NHG	500	379,06	500
Commissie Volwasseneneducatie	1.000	2.937,15	2.500
Comigo	3.500	1.640,14	2.500
Commissie 12-16 jarigen	—	2.175,26	2.500
Commissie Vrouwengeschiedenis	—	2.111,06	2.500
Diversen			
Huib de Ruijterprijs	1.000	1.000,—	1.000
Contributies	250	255,—	250
OMEGA	250	392,28	500
Ledenwerving en extra ledenactiviteiten	10.000	4.928,73	8.000
Verenigingsraad	1.500	1.233,80	1.500
Onvoorziene kosten	1.000	1.208,80	5.000
Nagekomen lasten	—	2.815,49	—
Reader Vrouwengeschiedenis			
Productiekosten	—	42.259,53	—
Presentatie- en Verzendkosten	—	5.098,53	1.650
Afdracht Min. O&W	—	16.204,50	5.850
	206.500	271.777,74	223.750

hartelijk dank zeggen.

De Redactie Kleio zag zich het afgelopen jaar geconfronteerd met een enorm kopyaanbod voor ons visitekaartje *Kleio*. Uitbreiding van het aantal pagina's bleek financieel geen haalbare kaart. Woekeren met ruimte wel, hetgeen veel tijd en dus ook kosten met zich mee heeft gebracht, maar alleszins goedkoper dan een groter aantal pagina's.

De niet op de begroting van 1988 voorzien commissies 12-16 jarigen en Vrouwen-geschiedenis hebben alleszins zuinig geope-reerd en een berg werk verzet rond respec-tievelijk eindtermen en het verbreiden van vrouwengeschiedenis als regulier onderdeel van het geschiedenisonderwijs. De over-schrijding van het budget door de Commis-sie Volwasseneneducatie kan verklaard wor-den uit twee punten: de enorme activiteit die deze commissie het afgelopen jaar aan de dag heeft gelegd, uitmondend in het Se-minar 'Kleio en de markt' op 11 maart a.s., en het te krap begrote bedrag op basis van de uitgaven van 1987. Deze zaken worden thans voorkomen omdat elke commissie een begroting dient te presenteren.

De Huib de Ruijterprijs is in 1988 uitge-reikt aan de Nederlandse Museum Vereni-ging, Sectie Educatieve Diensten.

De onvoorzene kosten bestaan uit druk-kosten en enveloppen. De nagekomen las-ten worden gevormd door onkostendecla-raties over jaren voor 1987 en waarvoor geen reserveringen waren opgenomen in de be-groting van 1988.

De laatste post die aandacht vraagt, vormt de reader Vrouwen-geschiedenis. U vindt daar de werkelijke produktiekosten, het deel van de subsidie dat al verrekend is met het ministerie van O & W en een overzicht van de kosten gemaakt ten behoeve van de verzending en de feestelijke presentatie op 28 november j.l. Deze laatste post is ge-heel gefinancierd uit de netto-opbrengsten van de Reader.

Helaas moest het afgelopen boekjaar wor-den afgesloten met een negatief saldo. Daar tegenover staat dat de VGN het afgelopen jaar een enorme activiteit heeft ontplooid op velerlei vlak. Het is een bruisend jaar ge-weest.

III. Begroting 1989

Dat de VGN bruist van activiteiten is mij gebleken bij het indienen van de afzonderlijke commissiebegrotingen. Als de totaal-bedragen daarvan van gehonoreerd, zou de begroting voor 1989 een tekort opleve-ren van f 48.000,-. Een onacceptabel te-kort. Er is dus in de commissiebegrotingen gesneden, mede op basis van de werkelijke uitgaven van 1988. Een aantal begrote pos-ten laat geen bezuinigingen toe. De uitga-ven voor *Kleio*, verzendkosten PTT, didac-tica's, bestuur en administratie liggen vrij-wel vast. De uitgaven voor de commissies zijn begroot op de werkelijke uitgaven van

1988, terwijl enkele andere posten zijn ver-minderd. De redactiekosten van *Kleio* zijn verhoogd in verband met de toenemende technische kosten en het dertigjarig bestaan van ons tijdschrift in 1989. Activiteiten die-nen in 1989 kostendekkend te worden geor-ganiseerd. De post ledenwerving zal benut worden voor een actief beleid op dit gebied. Door deze ingrepen is het te verwachten tekort teruggedrongen tot f 23.500,-. Dit betekent een intoring op het vermogen. Een geleidelijke contributieverhoging is dan ook onvermijdelijk, terwijl de kostenbewaking

tussentijds verscherpt zal worden.

Ledenwerving vormt een hoge prioriteit dit jaar. De inkomsten uit contributies lopen terug, terwijl de overige inkomsten stabiel blijven. De verkoop van VGN-uitgaven zet niet echt zoden aan de dijk.

Ik wil alle leden oproepen hun collega's, die nog geen lid zijn van de VGN, in 1989 over de streep te trekken. In het belang van ons schitterende vak!

H. van Duijsen,
penningmeester

Beleidsplan 1989

Het bestuur neemt zich voor om in het komende verenigingsjaar bijzondere aandacht te besteden aan onderstaande items.

Eindtermen basisvorming

De commissie eindtermen basisvorming heeft een eerste versie van haar rapport uit-gebracht aan de staatssecretaris van het mi-nisterie van Onderwijs, mevrouw Ginjaar-Maas. Het is de commissie niet gelukt voor-dien een veldraadpleging te organiseren, maar deze zal in het begin van 1989 plaats-vinden. De VGN is daarbij een van de te raadplegen instanties.

Het bestuur is van plan binnen de vereni-ging een brede adviseringsronde te organi-seren, waarbij niet alleen commissies, maar ook de leden in staat gesteld worden hun advies aan het bestuur uit te brengen. Daar-bij moet ons inziens bijzondere aandacht worden besteed aan de wijze waarop de eindtermen aansluiten bij rapporten van HEG en BRUG over de examenprogram-ma's van Mavo, Havo en Vwo. Ook is het de bedoeling om met name het 2e en 3e graads veld bij de adviesronde te betrek-ken, vooral betreffende het onderwerp van niveaudifferentiatie en de toepassing voor het Lbo. Ook willen we aanbevelingen doen over nascholing.

Staatsinrichting

In het afgelopen jaar heeft een gesprek plaatsgevonden met mevrouw Ginjaar-Maas betreffende de kwestie staatsinrichting. Me-vrouw Ginjaar stelde een verdeling voor die zij grofweg karakteriseerde als juridisch en politicologisch, waarbij ons vak de juridi-

sche kant, maatschappijleer de politicolo-gische kant zou moeten belichten. Een ge-nuanceerde verdeling zou ons schriftelijk bereiken.

Het wachten is nu op deze brief. Naar aan-leiding van de precieze formulering zal wor-den gezien of we dit compromis aanvaar-den of wijzigingen in de formulering zullen trachten aan te brengen c.q. verdere acties via de politiek zullen ondernemen.

Voortgang HEG-advies

Nauw hiermee hangt de verdere voortgang van het HEG advies samen. Op het minis-terie werd duidelijk gemaakt dat het HEG advies niet de gebruikelijke adviesronde in kan gaan voor de kwestie staatsinrichting is beslist en het HEG rapport in die zin is aangepast. Na 1990 ontstaat dan echter wel een probleem: de hoeveelheid examenon-derwerpen is uitgeput en er liggen geen nieuwe meer op de plank. Ook de staatsse-cretaris hoopte dat in 1992 de HEG toch in werking zou kunnen zijn.

Het is onze taak deze gang van zaken te volgen en te bewaken dat dit ook inderdaad het geval zal zijn.

Afdelingen

Het vorige bestuur had geconstateerd dat vele afdelingen zonder bestuur zaten of een zeer kwijnend bestaan leidden en wilde proberen met de vorming van regio's hier-in verandering te brengen. In een gesprek met de afdelingssecretarissen bleek men hier niet onverdeeld blij mee. Derhalve heeft

het nieuwe bestuur besloten te proberen om voor de afdelingen zonder bestuur actie-mensen te zoeken en pas als dat niet lukt eventueel tot grotere regio's over te gaan. Op de Betuwe zal een nieuwe afdeling worden gevormd. Over het algemeen is het de bedoeling om activiteiten in de afdelingen te stimuleren en aanvankelijk ook te begeleiden en voorstellen aan te reiken. Zo bestaat het plan om in het kader van het examenonderwerp vrouwengeschiedenis in 1990 in september van dit jaar een lezingencircuit te organiseren waarvan het programma aan de verschillende afdelingen wordt aangereikt.

Contacten met het wetenschappelijk onderwijs

In het afgelopen jaar is met name aan de hand van een artikel van de hand van Prof. Manning en reacties hierop van het bestuur en een aantal VGN-leden gebleken hoe groot de kloof tussen wetenschap en onderwijs is geworden. Wij achten dit een slechte zaak. Derhalve is het NHG benaderd met de vraag of men bereid zou zijn tot een gesprek over meer samenwerking tussen beide verenigingen. Welke vorm dit zou kunnen aannemen is ook voor ons nog onduidelijk en afhankelijk van de eerste gesprekken. Te denken valt bijvoorbeeld aan gecombineerd lidmaatschap of het delen van faciliteiten (gebouw?).

Externe contacten en activiteiten

In het afgelopen jaar zijn tal van externe contacten tot stand gekomen met instanties in binnen- en buitenland. Deze contacten kunnen nog verder worden uitgebouwd. We noemen:

- contacten met Hongaarse leraren;
- contacten met de Franse ambassade betreffende een internationale conferentie te organiseren in januari 1990 in Frankrijk;
- contacten met de Amerikaanse ambassade betreffende een conferentie te houden in het Roosevelt Centre in Middelburg;
- contacten met de vereniging van geschiedenisleraren in Nordrheinland-Westfalen leidend tot een conferentie in Bocholt;
- Lüneburg: een weeklang durende conferentie over 40 jaar BRD en DDR.

Daarnaast zijn er activiteiten te organiseren door de VGN:

- een internationale conferentie in 1992 over Europa. De plannen hiervoor verkeren nog in een beginstadium, moge-

lijkheden hiertoe moeten nog worden onderzocht;

- een didactiekconferentie in eigen beheer betreffende 'oral history';
- waterlinie excursie in de herhaling;
- feestelijke jaarvergadering;
- in het kader van 1789–1989 reises naar Frankrijk;
- 1 daagse conferentie vrouwengeschiedenis.

Public relations, ledenwerving en contact met de politiek

Het bestuur is van plan om pogingen tot het beter profileren van het vak en de vereniging naar buiten toe voort te zetten. In het afgelopen jaar gebeurde dat onder andere door deelname aan de anti-kies exact dag, georganiseerd door de VALO. Ook zijn betreffende de kwestie staatsinrichting indirecte contacten gelegd met een aantal parlementariërs. Gepoogd zal worden aanspreekbare mensen bij het ministerie te vinden.

Daarnaast wil het bestuur proberen meer bekendheid te krijgen door het plaatsen van artikelen in kranten en tijdschriften. Door het organiseren van activiteiten in afdelingen hopen we meer leraren te bereiken. Voorts zal in het kader van ledenwerving een folder worden samengesteld. Deze ledenwerving zal vooral gericht moeten zijn op het ondervetegenwoordigde 2e en 3e graads veld. Om echter leden uit deze gelederen te winnen zal duidelijk moeten worden wat de VGN hen te bieden heeft.

CSE

In het komende jaar zal op een aantal terreinen worden beraden ten aanzien van het CSE. In eerste instantie is daar de vraag hoe het moet met de examens na 1990: is het HEG rapport dan in werking of niet (zie ook bovenstaande).

Daarnaast zal de Havo/Vwo commissie, die afgelopen jaar voor het eerst de organisatie van de CSE bespreken in handen had, zich beraden op het systeem van nabespreken. In het verleden zijn hierop van leden kritische reacties gekomen.

Bovendien zal worden gezien hoe de VGN in deze naar buiten treedt en naar welke instanties toe.

Culturele minderheden

Hoewel culturele minderheden wel 'speerpunten' zijn en bijzondere aandacht zouden moeten genieten is hiervan nog niet veel terecht gekomen. Probleem is vaak dat

mensen die zich met dit aandachtsgebied bezig houden niet afkomstig zijn uit de culturele minderheden. Het bestuur wil derhalve pogen in contact te treden met organisaties van culturele minderheden om met hen samen te komen tot concrete resultaten voor het onderwijs. We denken hierbij met name aan een eventueel examenonderwerp voor 1991 betreffende Suriname.

Nascholing

In het bovenstaande is reeds vermeld dat het bestuur voornemens is een lezingencircuit door heel Nederland te organiseren met vrouwengeschiedenis als onderwerp.

Daarnaast is vaak gebleken dat er onder leden veel behoefte bestaat aan door de VGN georganiseerde nascholing, zoals in de tijd van de oude P.A. colleges. We willen hier voor de mogelijkheden onderzoeken met name met betrekking tot financiën en het uitdelen van promotiepunten.

Diversen

Enkele punten die onze aandacht behoeven, c.q. kritisch gevolgd moeten worden:

- eindtermen lerarenopleiding geschiedenis en staatsinrichting: de VGN streeft naar vakspecifieke commissies met daarin VGN vertegenwoordigers; ontwikkelingen binnen volwasseneneducatie als modulering en privatisering, mede omdat in het verleden gebleken is dat de volwasseneneducatie vaak als proefterrein dient voor het overige onderwijs;
- eindtermen basisonderwijs: deze zijn met medewerking van de commissie PABO bij de SLO tot stand gekomen. Verdere afwerking van deze eindtermen moet bewaakt worden;
- rapportage in *Kleio*: het bestuur is begonnen regelmatig in *Kleio* van zijn activiteiten te berichten en wil dit in het komend jaar voortzetten.

DE ONTWIKKELINGSGROEP

Voorzitter (vanaf september 1988):

dhr. J. Greep.

Voorzitter tot 1 augustus 1988:

dhr. A. Manning.

Secretaris:

dhr. J. Snickers (SLO).

Leden:

dhr. C. Bogaerts (CITO) (vanaf 1 juli 1988),

dhr. J. Brouwer, mevr. L. Hesselink, dhr. J.

Koenen, mevr. A. Rood (CITO) (tot 1 juli

1988), mevr. J. Rijken, dhr. G.J. Schutte

Waarnemend namens de GEU:

dhr. B. Hukema.

Advies Eindtermen Basisvorming Voortgezet Onderwijs

GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING

1. Inleiding	12	3.2 Staatsinrichting van Nederland	23	Bijlage 1: Vakspecifieke richtlijnen voor het vak geschiedenis en staatsinrichting
2. Algemene doelstellingen	14	3.3 Toelichting: voorbeelden, differentiatie	24	
3. Concrete doelstellingen	19	4. Aanbevelingen	26	
3.1 Geschiedenis	19			

1. Inleiding

1.1 Status van het voorliggende ontwerp

De groep heeft haar werkzaamheden gericht in overeenstemming met de haar gegeven algemene en specifieke (zie bijlage 1) richtlijnen en heeft in hoge mate kunnen profiteren van het Wetsvoorstel Basisvorming met de daarbij behorende Memorie van Toelichting, van de aanwijzingen zoals neergelegd in de notitie 'De ontwikkeling van eindtermen voor het basisonderwijs en voor basisvorming in het voortgezet onderwijs', en van het advies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).

De eindtermen beschrijven de kwaliteiten van leerlingen op het gebied van kennis, inzicht en vaardigheden die de scholen bij hun onderwijsactiviteiten in ieder geval als doelstellingen moeten hanteren. De eindtermen zijn niet bedoeld als norm voor het vaststellen van leerstofordening, evenmin als norm voor het uitputtend vaststellen van leerstofinhouden. In- en aanvulling, inkleuring en uitwerking worden aan de scholen overgelaten.

Bij de formulering van de eindtermen voor het vak onderdeel geschiedenis is de zoge-

In februari 1988 heeft de Minister van Onderwijs en Wetenschappen de ontwikkelingsgroep geschiedenis en staatsinrichting geïnstalleerd. Deze kreeg onder meer als opdracht *'het doen van voorstellen aan de minister voor eindtermen voor het vak geschiedenis en staatsinrichting op twee niveaus'* ten behoeve van basisvorming. De samenstelling van de ontwikkelingsgroep is als bijlage 2 aan het advies toegevoegd.

naamde twee-lijsten benadering gevolgd, waarbij de gedrags- en inhoudscomponenten niet in vaste combinaties verbonden zijn en geen nauwkeurig gespecificeerde leerlinggedragingen per vakinhoud worden voorgeschreven. De gedragsaanduidingen bij het onderdeel staatsinrichting beogen in dit opzicht een eerste globale oriëntatie te geven. Nadere koppeling, specificatie en uitwerking zijn geboden in een volgende fase van het ontwikkelingswerk, onder meer ook in verband met de uitwerking van de toetsing in de basisvorming.

Het huidige ontwerp heeft een voorlopig karakter. Nadrukkelijk gaat het om een eerste vertrekpunt voor de leerplan- en toetsontwikkeling die de komende jaren dient plaats te vinden en waarin 'praktijktoetsing' een centrale plaats dient in te nemen.

Ten aanzien van het onderscheid in twee niveaus kan de ontwikkelingsgroep zich in dit stadium moeilijk anders dan terughoudend opstellen. Geldt dit al voor geschiedenis, omdat er voor het eerste niveau in feite

vrijwel sprake is van het invoeren van een nieuw schoolvak, in nog sterkere mate is dit het geval voor staatsinrichting. Zeker hier zal de praktijk de grenzen van wat haalbaar is moeten aangeven.

1.2 Problemen en knelpunten

Tijdens haar werkzaamheden is de ontwikkelingsgroep gestuit op een aantal knelpunten en problemen:

1. De beperkte mate van vertrouwdheid met het vak op het lbo en in dat verband de vraag naar de hoeveelheid en complexiteit van eindtermen die gewenst en haalbaar zijn op het eerste niveau.
2. Het ook door de WRR geconstateerde gebrek aan landelijke consensus omtrent de leerstofkeuze. Dit is ondermeer de keerzijde van het zeer open karakter van het Rijksleerplan voor geschiedenis en

staatsinrichting, dat de door de WRR geconstateerde beweging op het terrein van de leerstofkeuze als het ware oproept en in leven houdt. Die beweging beantwoordt zeker aan het discussie-karakter dat voor het vak kenmerkend is, maar ze heeft het werk van de ontwikkelingsgroep er niet eenvoudiger op gemaakt.

3. Het vinden van een juist evenwicht tussen het beginsel van de vrijheid van inrichting van het onderwijs en de mate van concreetheid, gedetailleerdheid en duidelijkheid die van de ontwikkelingsgroep werd gevraagd. Deze problematiek wordt nog versterkt doordat het vakgebied geschiedenis in z'n interpretatieve aspecten niet los te maken valt van waarden en positiebepalingen van levensbeschouwelijke aard ten aanzien waarvan de ontwikkelingsgroep zich uiteraard van bindende uitspraken wenst te onthouden. De ontwikkelingsgroep heeft hiervoor een oplossing gezocht door in het formuleren van de eindtermen zoveel mogelijk te kiezen voor interpretatieve vrije formuleringen.

4. Het vinden van een aanvaardbaar evenwicht bij de formulering van de eindtermen tussen enerzijds louter abstracta en generalisaties en anderzijds opsommingen van een handboekachtig karakter. Daarbij is in overweging genomen dat het wezenlijke van geschiedbeoefening er niet in het minst in gelegen is dat geschiedenisonderzoek en geschiedschrijving zich in hoge mate richten op beeldvorming en interpretatie omtrent concrete gebeurtenissen en relaties.

Daarnaast heeft de commissie zich tijdens haar werkzaamheden steeds in overgrote meerderheid op het standpunt gesteld dat het in het geschiedenisonderwijs niet primair zou moeten gaan om de overdracht van louter 'grote-lijn kennis'. Met de commissies HEG en BRUG onderschrijft zij het uitgangspunt dat geschiedenisonderwijs in gethematiseerde vorm gegeven moet worden. Omdat zij zich realiseert dat bij de gevolgde, overzichtelijkheid beogende, beschrijvingswijze zo'n misverstand kan ontstaan wijst de ontwikkelingsgroep er met nadruk op dat de eindtermen niet beschouwd mogen worden als de kant en klare plattegrond voor een schoolboek.

De ontwikkelingsgroep heeft de afgelopen periode intensief en langdurig met deze problemen geworsteld; zozeer, dat onvoldoende tijd resteerde om nog in 1988 een eerste raadpleging te organiseren. Zij is, mede gelet op bovenstaande punten, overtuigd van het belang voor haar verdere werkzaamheden van een grondige raadpleging in het begin van 1989.

1.3 Relatie met de eindtermen voor het basisonderwijs

Uitgaande van het concept-ontwerp eindtermen basisonderwijs (SLO, 1988), zijn in grote lijnen de volgende aanknopingspunten van belang:

- de ontwikkeling van het chronologisch besef;
- het verwerven van inzicht in de historische component van economische, sociale, politieke en culturele aspecten van het bestaan;
- het werken met en ordenen van het verleden met hulp van maatschappijtypen (bijvoorbeeld de nomadische en agrarische leefwijze);
- het ontwikkelen van enige historische vaardigheden.

Het onderdeel staatsinrichting is te vinden onder 'maatschappelijke verhoudingen', in het leerdomein politiek-juridische verschijnselen. Daarbij gaat het om het verwerven van kennis van rechten en plichten van de burger en van andere aspecten van staatsburgerlijke vorming.

Het bovenstaande in aanmerking genomen is de voorlopige conclusie van de ontwikkelingsgroep dat op deze wijze sprake kan zijn van continuïteit tussen basisonderwijs en basisvorming.

1.4 Relatie met het ontwerp van andere vakken in de basisvorming

De mens- en maatschappijvakken aardrijkskunde, economie en geschiedenis en staatsinrichting houden zich alle bezig, vanuit hun eigen perspectief, met historische en actuele maatschappelijke verschijnselen en problemen. Afstemming en coördinatie, waar mogelijk ten aanzien van de inhoud én ten aanzien van de vaardigheden, zijn in dit verband van belang. Omdat leerlingen te maken hebben met en betrokken zijn bij actuele maatschappelijke vraagstukken is het met name voor hun persoonlijke ontwikkeling van grote praktische betekenis dat zij de gelegenheid krijgen voor zichzelf van deze verschijnselen en problemen een bruikbaar, geïntegreerd beeld te ontwikkelen.

Uiteraard is zoiets op dit niveau en gezien de beperktheid van het aantal uren en de systematiek van de afzonderlijke onderwijsprogramma's geen eenvoudige opgave. Toch ligt hier, juist om die redenen, een belangrijke gemeenschappelijke opgave voor de drie mens- en maatschappijvakken.

Zo'n gedeelde verantwoordelijkheid bestaat ook ten aanzien van aspecten van informatiekunde en beroepsoriëntatie.

Met informatiekunde is afstemming noodzakelijk op het gebied van: kennis en inzicht in de maatschappelijke achtergronden en gevolgen van informatie-technologische ontwikkelingen en toepassingen van informatietechnologie, terwijl daarnaast ook een aantal praktische toepassingsmogelijkheden van informatica voor de mens- en maatschappijvakken van belang zijn.

Ten aanzien van beroepsoriëntatie is afstemming met techniek en economie van belang.

Met de beeldende vakken is afstemming, met name met betrekking tot de historische component van deze vakken, geboden. Beide vakken richten zich immers op zichtbare historische overblijfselen zoals gebouwen, monumenten, schilderijen en beelden. Waar de beeldende vakken kunstbeschouwing centraal stellen, besteedt geschiedenis speciaal aandacht aan de cultuurhistorische ontwikkeling.

Tenslotte is het vak Nederlands voor geschiedenis en staatsinrichting, als vakkencombinatie waarbij een intensief beroep op verschillende vormen van taalvaardigheid van de leerlingen wordt gedaan, van niet te onderschatten belang.

De ontwikkelingsgroep betreurt het dat zij in de afgelopen periode door haar beperkte tijd en mogelijkheden nog slechts in algemene zin aan deze afstemmingsproblematiek aandacht heeft kunnen geven.

2. Algemene doelstellingen

De algemene doelstellingen omschrijven de kwaliteiten die leerlingen als resultaat van het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting meenemen naar het vervolgonderwijs en naar hun latere leven. Zij weerspiegelen de functies die de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid toeschrijft aan basisvorming: groeifunctie en voorbereidende functie. De doelstellingen bakenen het gebied af waarbinnen nadere keuzes worden gemaakt. Ze geven richting aan de concretisering ervan op landelijk niveau en op schoolniveau.

2.1 Inleiding

Basisvorming wordt in de Memorie van Toelichting bij het Wetsvoorstel inzake de Basisvorming gedefinieerd als de *'gemeenschappelijke en algemene vorming op intellectueel, cultureel en sociaal gebied, die als grondslag dient voor de verdere ontwikkeling van de persoonlijkheid, voor het zinvol functioneren in de samenleving en voor een verantwoorde keuze van verdere scholing en beroep'*.

De essentiële bijdrage van het vak geschiedenis en staatsinrichting aan basisvorming moet in navolging van het WRR-rapport gezocht worden in *'het leren denken in tijdsdimensies en veranderingen en het verwerven van kennis over en inzicht in historische processen die aan de hedendaagse samenleving ten grondslag liggen'*. Deze omschrijving impliceert een herkenbare relatie tussen vakinhoud en leerstofkeuze en de maatschappelijke verschijnselen en vraagstukken waarmee leerlingen nu en later te maken krijgen.

Aansluitend aan het WRR-advies is bij de omschrijving van de algemene doelstellingen aan de volgende drie aspecten aandacht besteed:

1. Het verwerven van kennis en vaardigheden nodig om in de maatschappij te kunnen functioneren.
2. Het verwerven van kennis en vaardigheden, benodigd om een verdere studie of beroepsopleiding te kunnen volgen.
3. Kennismaking met die aspecten van het culturele erfgoed, van Nederland en van de wereld waarvan Nederland deel uitmaakt, welke voor iedereen van belang zijn.

2.2 Signalement van het vakgebied G/S in het perspectief van de basisvorming

Het vakgebied geschiedenis en staatsin-

richting bestaat uit twee naast elkaar geplaatste onderdelen die op elkaar zijn afgestemd. De afstemming en wederzijdse beïnvloeding leiden tot een evenwichtig onderwijsprogramma waarin de onderlinge samenhang van de twee vakonderdelen duidelijk tot zijn recht komt. Centraal in het vakonderdeel staatsinrichting staat het functioneren van het hedendaagse Nederlandse politieke bestel in wisselwerking met de samenleving, waar mogelijk en nodig geplaatst in het licht van de historische context. In het onderwijsprogramma van het vakonderdeel geschiedenis wordt mede aandacht besteed aan het bestuurlijk-politieke aspect van de geschiedenis, waaronder zijn begrepen de wisselwerking tussen openbare bestuursystemen en hun omgeving in het verleden en de daarin in de loop van de tijd opgetreden veranderingen.

• 2.2.1 Visie op het vakonderdeel geschiedenis

De geschiedwetenschap bestudeert het verleden op rationele en kritische wijze. Geschiedisonderwijs leert (tegenstrijdige) informatie kritisch te analyseren en waarderen. Het ontwikkelt vaardigheid in het interpreteren van uiteenlopende soorten bronnen (gegevens), het onderscheiden van feitelijke en interpretatieve informatie en het analyseren van diverse causale interpretaties. Het onderwijs in de geschiedenis draagt kennis en vaardigheden aan, die actuele informatie en ontwikkelingen in historisch context plaatsen en daardoor inzichtelijker maken. Het draagt ertoe bij dat leerlingen zich kunnen oriënteren op hun huidige en toekomstig bestaan en stelt hen mede daardoor beter in staat om als verantwoordelijke personen deel te nemen aan het maatschappelijk verkeer.

De kennis en inzichten die de geschiedwetenschap heeft ontwikkeld dienen hiervoor als bouwstenen. Hiertoe behoren in algemene zin:

- chronologisch besef, opgevat als kennis van en inzicht in de wijze waarop diverse historische processen en ontwikkelingen zich naar tijd en naar plaats hebben afgespeeld;
- besef van de historiciteit van de huidige

samenleving, dat wil zeggen besef van haar historische dimensie inclusief het proces van verandering daaraan eigen;

- besef omtrent de interactie en samenhang van diverse ontwikkelingen, structuren, bijzondere gebeurtenissen en aspecten (culturele, religieus-mentale, fysische, economische, sociale, politieke) en van de relatie tussen bedoelde en onbedoelde effecten van menselijk handelen;
- besef van het interpretatief en beeldvormend karakter van het vak geschiedenis.

Onderwijs in geschiedenis oriënteert in de huidige samenleving, het leert de complexiteit ervan zien en stimuleert het oordeelsvermogen. Het leert de historische dimensie van de eigen positie en identiteit onderkennen en verschaft zicht op de hoofdlijnen van de wording daarvan. Het brengt besef van eigen en andermans normen bij en maakt verdieping zowel als relativisering mogelijk van de informatie die de media dagelijks verschaffen.

Volwaardig maatschappelijk functioneren impliceert toerusting van leerlingen voor een dynamische samenleving: het leren 'leren' en het leren 'nieuwe kennis te verwerven' ten behoeve van nieuwe situaties dient een sterker accent te krijgen dan tot nu toe vaak het geval is geweest. Dit betekent dat niet alleen nadruk moet worden gelegd op het reproduceren van overgedragen kennis, maar ook op het praktisch, productief toepassen ervan. Het brengt met zich mee dat leerlingen zich een begrippenapparaat eigen maken dat hen in staat stelt uiteenlopende informatie tegen elkaar af te wegen en onderling te vergelijken. In dit verband is het ook van belang dat leerlingen in aanraking worden gebracht met enkele kenmerkende aspecten van het met het vak verbonden proces van kennisverwerving en de daarmee verbonden vaardigheden en attitudes.

Een belangrijke ontwikkeling in de hedendaagse samenleving is de vrouwenemancipatiebeweging, de zogenaamde tweede feministische golf. In de geschiedwetenschap heeft deze zich geuit in bijzondere aandacht voor het functioneren van vrouwen binnen de maatschappij, bezien in relatie tot het

functioneren van de maatschappij als geheel (vrouwengeschiedenis). In het onderwijs kan vrouwengeschiedenis ertoe bijdragen dat bij leerlingen het besef wordt aangescherpt voor de betekenis van sexe, etniciteit en sociaal-economische positie voor iemands plaats in de samenleving.

Het onderwijs in de geschiedenis is tevens cultuuroverdracht. Het draagt kennis van en inzicht in het culturele erfgoed over die identiteitsbepalende zijn voor de Nederlandse samenleving en cultuur en voorts datgene wat een ieder nodig heeft om in de huidige wereld te kunnen participeren, ook in Europees en mondiaal verband. Hierbij dient men niet uit het oog te verliezen dat Nederland door de ontwikkelingsgroep beschouwd is als een multi-culturele samenleving. De ontmoeting en de wederkerige beïnvloeding van culturen is in de hele geschiedenis een essentieel gegeven geweest. Het spreekt vanzelf dat leerlingen via het geschiedenisonderwijs inzicht krijgen in dergelijke processen.

Tot de oriëntatie op studie, beroep en vervolpleiding draagt geschiedenisonderwijs bij door de waarde die in het vak toegekend wordt aan het terrein van economie, arbeid en arbeidsverhoudingen in relatie tot technologische ontwikkelingen en de daarmee samenhangende specialisaties in nieuwe beroepen.

• 2.2.2 Visie op het vakonderdeel staatsinrichting

Staatsinrichting staat in direct verband met een van de onderwijsdoelen van de basisvorming, te weten staatsburgerlijke of politieke vorming. Deze vorming draagt bij aan een verdere ontwikkeling van de persoonlijkheid, in het bijzonder voor het zinvol functioneren als lid van de samenleving.

Het staatsinrichtingsonderwijs is gericht op het ontwikkelen van kennis en inzicht in het functioneren van het Nederlandse politieke systeem, van betrokkenheid bij dat functioneren en van de interesse in politieke vraagstukken en betrekkingen. Het is voorts gericht op het ontwikkelen van praktische vaardigheden op de terreinen van politieke participatie, rechtsbescherming en omgang met bureaucratische bestuursorganisaties.

Object

Staatsinrichting heeft als object de theorie en praktijk van het functioneren van het Nederlandse politieke systeem en de daarin te onderscheiden subsystemen in wisselwerking met hun omgeving. Aandacht wordt onder meer besteed aan de drie binnen dit object te onderscheiden onderling nauw samenhangende en op elkaar inwerkende elementen, namelijk het bestuurlijke, het politieke en het maatschappelijke element.

Het bestuurlijke element heeft betrekking op het openbaar bestuursstelsel. Het

omvat de structuren en processen waarbinnen beleid wordt gevormd en bindende beslissingen worden genomen. Structureel beschouwd omvat het openbaar bestuur de gezagsdragers (politieke bestuurders en vertegenwoordigers), de ambtenaren, de politieke en ambtelijke bestuurlijke organen, de onderlinge politieke relaties en de daarin te onderscheiden invloeds- en machtsverhoudingen.

Het politieke element heeft betrekking op de politieke omgeving van het openbaar bestuur, waarin individuen, groepen en organisaties opvattingen, verlangens en eisen onder de aandacht brengen van het openbaar bestuur. Structureel gezien omvat de politieke omgeving individuele burgers, politieke partijen, actie-, belangen- en pressiegroepen, adviesorganen, de massamedia en internationale politieke stelsels en organisaties.

Het openbaar bestuursstelsel functioneert in wisselwerking met zijn politieke omgeving en vormt tezamen met die omgeving het politieke systeem, dat wil zeggen het geheel van opvattingen (politieke cultuur), posities en gedragingen (politieke structuur) die tot doel hebben invloedsuitoefening op de inhoud, totstandkoming en effecten van het overheidsbeleid.

Een ook voor de basisvorming belangrijk aspect van dit politieke systeem is het netwerk en de specifieke inhoud van relaties waarbinnen bestuurders, politici, ambtenaren en maatschappelijke personen, groepen en instellingen functioneren als ook de daarin te onderscheiden invloeds- en machtsprocessen.

Het maatschappelijke element heeft betrekking op de maatschappelijke omgeving van het politieke systeem. Het omvat de wederzijdse beïnvloeding en de specifieke inhoud van de relaties tussen het politieke systeem en de nationale en internationale samenleving. Bij de beïnvloeding van het politieke systeem door de samenleving gaat het bijvoorbeeld om:

- maatschappelijke ontwikkelingen en vraagstukken;
- factoren van demografische, geografische, sociaal-economische, culturele en historische aard;
- de wijze waarop door individuen, groepen en organisaties getracht wordt invloed uit te oefenen op het openbaar bestuur en de wijze waarop binnen het politieke systeem hierop wordt gereageerd;
- de toegenomen gecompliceerdheid van de samenleving en de te regelen politieke vraagstukken;
- de afstand tussen burger en openbaar bestuur bij de totstandkoming van het overheidsbeleid, de problematiek van de geringe politieke participatie van burgers uit bepaalde categorieën van de samen-

leving en de verschillende vormen en procedures van politieke participatie.

Bij de beïnvloeding van de samenleving door het openbaar bestuur gaat het onder meer om de volgende zaken:

- de wijze waarop het openbaar bestuur door middel van bindende beslissingen in diverse vormen de samenleving tracht te sturen en de manier waarop de samenleving op die beslissingen kan reageren;
- de verscheidenheid, kwantiteit en kwaliteit van overheidsbeslissingen;
- de beoogde en niet beoogde effecten van het overheidsbeleid;
- de afstand tussen burger en openbaar bestuur bij de uitvoering van het overheidsbeleid, dat wil zeggen de fictie dat iedereen geacht wordt de wet te kennen en de fictie van de bureaucratische competentie van de burger, namelijk dat burgers zouden weten wat hun rechten en plichten zijn en de vereiste vaardigheden zouden bezitten om in de omgang met bureaucratische organisaties hun rechten te effectueren met de daarvoor geëigende middelen.

Benaderingswijze

Het staatsinrichtingsonderwijs brengt het object van staatsinrichting op overzichtelijke en samenhangende wijze in kaart.

Ten eerste door gebruik te maken van verschillende benaderingswijzen. De (politieke) systeembenadering wordt gebruikt als ordeningsprincipe. Juist deze benadering benadrukt het functioneren van het openbaar bestuur in wisselwerking met zijn politieke en maatschappelijke omgeving en plaatst daardoor het vormen en voeren van beleid en het nemen en uitvoeren van bindende beslissingen in het brede kader van:

- de invloeden van de maatschappelijke omgeving naar het politieke systeem;
- de omzetting van deze invloeden binnen het politieke systeem in overheidsbeleid;
- de al dan niet voorziene en gewenste effecten van het overheidsbeleid op de maatschappelijke omgeving;
- de invloed van het beleid en zijn effecten op nieuwe invloeden.

Voorts wordt gebruik gemaakt van zowel prescriptieve als descriptieve benaderingswijzen, in de vorm van een geïntegreerde aanpak waarin juridische, politicologisch-sociologische, bestuurskundige en historische componenten zijn te onderscheiden. Dit wordt bereikt door ten aanzien van het object van staatsinrichting telkens weer de volgende *kernvragen* te stellen:

1. Hoe behoort het te functioneren? (de normatieve vraag naar de taken; de theorie; de juridische orde).
2. Hoe functioneert het feitelijk? (de empirische vraag naar de functies; de praktijk; de politieke orde).
3. Welke historische en eigentijdse bestuur-

lijke, politieke en maatschappelijke factoren beïnvloeden het functioneren? (de vraag naar de omstandigheden).

4. Welke knelpunten zijn te signaleren in het functioneren en welke mogelijkheden doen zich voor om die knelpunten op te lossen? (de normatieve bestuurskundige vraag naar verbetering).

Uiteraard worden deze vragen binnen het bestuurlijk-politieke aspect van het geschiedenisonderwijs gespecificeerd naar tijd en plaats.

Ten tweede wordt het object van staatsinrichting in kaart gebracht door het systematisch hanteren van voor de staatsinrichting kenmerkende structuurbegrippen en oefenen van daarmee in verband te stellen vaardigheden. Die begrippen zijn politiek, politiek systeem, politieke structuur, politieke cultuur, proces, macht en invloed, participatie, beleid, verdeling, conflict (en samenwerking) en compromis. De functie van deze structuurbegrippen is de politieke werkelijkheid te beschouwen en te structureren.

2.3 Typering van relevante houdingen

In het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting zijn de volgende houdingen van belang:

- chronologisch besef, opgevat als het resultaat van het proces van kennisverwerking in de wijze waarop diverse historische processen en ontwikkelingen zich naar tijd en plaats hebben afgespeeld;
- het vermogen om historische informatie vanuit een kritische en onderzoekende houding te beoordelen;
- het vermogen om begrip te tonen voor de historiciteit van de eigen samenleving en de bereidheid om zich in te leven in historische situaties en verhoudingen.

Voorts zal het vakonderwijs bij kunnen dragen aan de volgende, meer algemene, attitudes:

- problemen willen herkennen en (desgewenst) bij willen dragen aan het oplossen van die problemen;
- met elkaar willen samenwerken;
- verantwoordelijkheid willen dragen voor zichzelf en voor anderen;
- het eigen standpunt ter discussie stellen en zonodig willen herzien;
- respect opbrengen voor de mening van anderen;
- kritisch reflecteren op en verantwoordelijkheid nemen ten aanzien van waarden en normen die in en voor de Nederlandse samenleving van belang gevonden worden zoals onder andere de vrijheid van het individu om zichzelf te kunnen ont-

plooien naar eigen keuze, de beschikbaarheid voor en betrokkenheid bij het proces van democratisch bestuur en besluitvorming, de verdraagzaamheid ten aanzien van normen en waarden van buiten de onmiddellijke en eigen maatschappelijke en culturele kring.

2.4 Uitwerking in algemene doelstellingen

Het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting is gericht op de volgende algemene doelstellingen:

- Leerlingen verwerven enige kennis van en inzicht in opvattingen, leefwijze en organisatie van samenlevingen en culturen in het verleden en in de historiciteit van de hedendaagse samenleving.
 - Leerlingen vormen zich een beeld van de huidige Nederlandse samenleving en cultuur als resultaat van een lange geschiedenis.
 - Leerlingen duiden hedendaagse Europese en mondiale verhoudingen in samenhang met hun historische gegroeiheid.
- Leerlingen verwerven enige kennis van en inzicht in het functioneren van het hedendaagse Nederlandse politieke systeem in wisselwerking met zijn omgeving.
- Leerlingen verwerven enige kennis van en inzicht in verschillen en overeenkomsten in de ontwikkeling van samenlevingen in verleden en heden en in de wijze waarop politieke, sociale, economische, fysische en cultureel-mentale aspecten deze ontwikkelingen in onderling verband beïnvloeden, daarbij mede in aanmerking nemend de betekenis van sexe en etniciteit.
- Leerlingen verwerven inzicht in hun eigen betrokkenheid bij (historisch gegroeide) maatschappelijke verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken.
- Leerlingen verwerven enige kennis van en inzicht in het functioneren van individuele burgers, groeperingen en maatschappelijke organisaties binnen het Nederlandse politieke systeem.
 - Leerlingen ontwikkelen enig oordeelsvermogen en besef van eigen en andermans normen met betrekking tot vroegere en hedendaagse maatschappelijke verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken.
 - Leerlingen ontwikkelen enig oordeelsvermogen en besef van eigen en andermans opvattingen ten aanzien van het

functioneren van het Nederlandse politieke systeem.

- Leerlingen verwerven enige vertrouwdheid met een aantal vaardigheden, kenmerkend voor de historische beschouwings-, benaderings- en werkwijze.
- Leerlingen verwerven enige vertrouwdheid met methoden en vaardigheden, kenmerkend voor beschouwings- en benaderingswijze van staatsinrichting.

2.5 Implicaties voor het huidige onderwijsaanbod

Invoering van het vak geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming heeft consequenties voor het huidige onderwijs.

• 2.5.a Geschiedenis

- In het lbo neemt het vak thans een marginale plaats in: het staat op het rooster onder één noemer met aardrijkskunde. Belangrijkste probleem bij de invoering zal derhalve zijn: het ontwikkelen van werkwijzen die het vak voor lbo-leerlingen toegankelijk en voor lbo-docenten hanteerbaar maken.
- Ten aanzien van de niveaudoifferentiatie, waarin de ontwikkelingsgroep in dit ontwerp terughoudendheid heeft betracht, geldt dat in het geschiedenis- en staatsinrichtingsonderwijs hierover nog weinig evaluerend onderzoek is gedaan. Op de praktijk en de concrete onderwijsrealiteit gericht ontwikkelwerk, c.q. nascholing, wordt aanbevolen.
- In navolging van het WRR-advies is voor het onderdeel geschiedenis gekozen voor een herkenbare relatie tussen vakinhoud en hedendaagse maatschappelijke verschijnselen en problemen, bijvoorbeeld op het terrein van de Nederlandse multi-culturele samenleving en op het terrein van vrouwenemancipatie (expliciete aandacht voor vrouwengeschiedenis). Bovendien is in de algemene doelstellingen bewust gekozen voor het maken van vergelijkingen tussen historische en hedendaagse verschijnselen en het maatschappelijk toepasbaar maken van de kennis, het inzicht en de vaardigheden die voortvloeien uit het onderwijs in het vak, onder meer door het oordeelsvermogen en het gevoel voor waarden en normen van de leerlingen aan te spreken. Dat vraagt onder meer ook om een duidelijk besef bij onderwijsgevers dat waardenontwikkeling met het onderwijs in het vak geschiedenis en staatsinrichting nauw verbonden is.
- In het hier gekozen ontwerp is getracht op systematische wijze de verschillende aspecten van samenlevingen tot hun recht te laten komen: sociaal-economi-

sche, cultureel-mentale en politieke factoren zullen meer dan tot nu toe gebruikelijk was de aandacht in het onderwijs en in de leermiddelen, moeten gaan krijgen.

- Bovendien dient er op gewezen te worden dat het proces van kennisverwerving en -verwerking ook verloopt via het beoefenen van historische en andere — meer algemene — vaardigheden. Het WRR-advies schrijft in dit verband dat leerlingen via 'ontdekkend leren' vertrouwd moeten raken met geschiedkundig onderzoek. Dit onderdeel zal enige veranderingsgezindheid vergen van docenten en deze aanpak vereist daarnaast ook aangepaste hulp- en leermiddelen, met name voor het eerste niveau.
- Tenslotte wil de ontwikkelingsgroep aanbevelen dat in het onderwijs aandacht geschonken wordt aan het omgaan met historische informatiebronnen, met audio-visueel materiaal en met de mogelijkheden die nieuwe informatietechnieken en -toepassingen het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting bieden. Behalve deze aandacht voor de nieuwste high-tech hulpmiddelen beklemtoont de ontwikkelingsgroep ook met overtuiging dat goed geschiedenisonderwijs al 'om de hoek' gegeven kan worden. In een van de hierna volgende 'open doelstellingen' is het belang van omgevingsgeschiedenis nadrukkelijk naar voren gebracht.

• 2.5.b Staatsinrichting

Invoering van de basisvorming zal voor het vakonderdeel staatsinrichting leiden tot belangrijke verschuivingen. Deze hebben niet alleen betrekking op de plaats en het relatief hoger aantal uren maar ook op de inhoud en de methodiek ervan.

In het Ibo staat het vak geschiedenis vaak met aardrijkskunde onder een noemer op het rooster. Staatsinrichting is daarbij een onderdeel van het vak geschiedenis en komt niet systematisch aan de orde. Het accent ligt op de historische ontwikkeling van de staatsinstellingen. Volgens het WRR-rapport is het belangrijkste probleem betreffende de invoering van het vak geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming het vinden van voor Ibo-leerlingen toegankelijke en voor Ibo-docenten hanteerbare werkwijzen.

In het mavo, havo, vwo is de onderlinge relatie tussen de onderdelen geschiedenis en staatsinrichting niet duidelijk. In de basisvorming ligt het accent op staatsinrichting als speciaal onderdeel van het vakgebied geschiedenis en staatsinrichting en op de afstemming hiervan op met name het bestuurlijk-politieke aspect van het onderdeel geschiedenis. Aan inzicht in het functioneren van het hedendaagse Nederlandse politieke systeem (object van het vakonderdeel staatsinrichting) wordt immers wezen-

lijk bijgedragen door inzicht in ontwikkelingen in het functioneren van openbare bestuursystemen in wisselwerking met ontwikkelingen van politieke en maatschappelijke aard in het verleden (object van het bestuurlijk-politiek aspect van geschiedenis). Voorop hierbij staat het bruikbaarheidsbeginsel: de verworven kennis, vaardigheden en houdingen dienen een bijdrage te leveren aan een volwaardig functioneren in de samenleving.

Inhoudelijk is een verschuiving te onderscheiden van een in de juridische traditie geworteld en op het staatsrecht gebaseerd onderdeel naar een aan de huidige bestuurswetenschappen verwant onderdeel. Daarin staat de politieke realiteit, dat wil zeggen het dynamisch karakter van het politieke bestel, centraal. Dit houdt in, dat aan de volgende zaken aandacht wordt geschonken:

- de theorie en praktijk van het functioneren van het openbaar bestuur in wisselwerking met zijn politieke en maatschappelijke omgeving;
- de binnen het Nederlandse politieke systeem opererende actoren;
- structuren en processen betreffende de volgende elementen: organisatie- en besluitvorming en in het algemeen de factoren invloed en macht.

Methodisch gezien worden binnen staatsinrichting de verschillende elementen op systematische wijze aan de orde gesteld. Daartoe verschuift het accent van de eenzijdige juridische benadering met als ordeningsprincipe het statisch model van de trias politica naar een integratiemodel van prescriptieve en descriptieve benaderingswijzen met als ordeningsprincipe de politieke systeembenadering.

Het is binnen het staatsinrichtingsonderwijs van belang dat aandacht wordt gegeven aan het persoonlijke en het maatschappelijke nut van het vak, dat wil zeggen aan toepassingsmogelijkheden en praktische vaardigheden op de gebieden van politieke participatie, rechtsbescherming en omgang met bureaucratische bestuursorganisaties.

2.6 Opsomming van de vakonderdelen in geschiedenis en staatsinrichting

In deze paragraaf zijn de vakonderdelen opgenomen die door de ontwikkelingsgroep in concrete doelstellingen voor geschiedenis en staatsinrichting zijn uitgewerkt. De uitwerking is opgenomen in hoofdstuk 3.

• 2.6.a Geschiedenis

A. Prehistorie en Oudheid

Het ontstaan van agrarische en agrarisch-

stedelijke samenlevingen met de daarbij behorende processen van bestuurlijke en economisch-sociale specialisatie en diversificatie en in samenhang daarmee een aantal ontwikkelingen op cultureel en religieus gebied, zoals die zich met name voordeden in de prehistorie en de Egyptische en Romeinse oudheid.

B. Middeleeuwen

De agrarische en agrarisch-stedelijke samenleving met als kenmerkende aspecten de ontwikkeling van het leen- en domaniale stelsel, de ontwikkeling van de handelssteden en de toenemende betekenis van handel en nijverheid in Italië en de middeleeuwse christelijke cultuur en haar samenbindende betekenis; de maatschappelijke betekenis van de Rooms-Katholieke kerk.

C. De Islamitische cultuur tijdens de Europese Middeleeuwen

De Islamitische cultuur als wereldcultuur, de politiek-culturele betekenis van de Islam voor het Midden-Oosten en de Arabische samenleving en het belang ervan voor het middeleeuwse Europa.

D. Nieuwe Geschiedenis

1. De opkomst van het moderne Europa: van agrarisch-stedelijk naar industriële samenleving; het verdwijnen van het laatmiddeleeuwse politiek-maatschappelijke patroon en de vestiging van het stelsel van territoriaal-nationale staten; de groei van betrekkingen met de buiten-Europese wereld en de expansie van het West-Europese handelskapitalisme; het ontstaan van de Republiek der Verenigde Nederlanden en haar bloei in de 17e eeuw.

2. Europa sinds de late 18e eeuw tot het begin van de 20e eeuw; de industrialisering en democratisering van de West-Europese samenleving vanaf het laatste deel van de 18e eeuw tot het uiteenvallen van het laat 19e eeuwse internationale staatkundige bestel in de Eerste Wereldoorlog; conservatisme, liberalisme en nationalisme als vormgevers van de post-revolutionaire samenlevingen en de emancipatiestrijd van de 19e eeuwse lagere bevolkingsklassen en van vrouwen; het Europees/Westerse imperialisme en de inpassing van de gekoloniseerde wereld in het wereldhandelssysteem; het ontstaan en de ontwikkeling van de democratisch-parlementaire Nederlandse eenheidsstaat.

E. Twintigste eeuw

1. Het interbellum: het verstoorde politieke, economische en culturele evenwicht na de Eerste Wereldoorlog, de betekenis daarvan voor het maatschappelijke klimaat; het ontstaan en functioneren van totalitaire stelsels in de Sovjet-Unie en nazi-Duitsland; de bestrijding van de

economische wereldcrisis; de Tweede Wereldoorlog.

2. Nieuwste geschiedenis na 1945; het zoeken van een stabiel machtsverwicht en de politieke blokvorming in de naoorlogse periode; ontwikkelingen in de Sovjet-Unie sinds Stalins dood en de betekenis van de positie van de Verenigde Staten als toonaangevende westerse mogendheid op economisch en cultureel-maatschappelijk gebied; ontwikkelingen in de Nederlandse welzijnsstaat van de naoorlogse wederopbouwperiode tot de recessie van de jaren '70 en '80; het dekolonisatieproces, de modernisering en ontwikkeling van de buiten-europese wereld en de voortgaande groei van een netwerk van Europese en mondiale verhoudingen.

F. Historische vaardigheden

Vaardigheden, afgeleid van nauw met de historische werkwijze verbonden begrippen: causaliteit, verandering, (dis)continuïteit, complexiteit en vergelijkbaarheid, chronologie, bron, interpretatie en beoordeling, betrouwbaarheid, vraagstelling, inleving en standplaatsgebondenheid.

• 2.6.b Staatsinrichting

A. Staats- en bestuursorganisatie; structuur en functioneren

- staats- en regeringsvorm(en);
- grond- of mensenrechten;
- het Nederlandse politieke systeem en de volgende daarin te onderscheiden deelsystemen: het nationale politieke (sub)systeem en de gemeentelijke en provinciale politieke (sub)systemen.

B. Omgeving van het openbaar bestuur

- a. De maatschappelijke omgeving van het Nederlandse politieke systeem:
 - relatie (wisselwerking) tussen politieke (sub)systemen en de lokale, provinciale, nationale en/of internationale samenleving;
 - relaties tussen politiek handelende personen, groepen en organisaties in de samenleving en actoren binnen het openbaar bestuur;
 - het kringloopkarakter van het politieke systeem.
- b. De politieke omgeving van het openbaar bestuur:
 - structuur en functioneren van actoren in de politieke omgeving van het openbaar bestuur als politieke partijen, actie-, belangen- en pressiegroepen, adviesorganen, communicatiemedia, buitenlandse politieke stelsels en internationale organisaties in relatie tot (actoren binnen) het openbaar bestuur;
 - politieke participatie van burgers;
 - relaties tussen openbaar bestuur en burgers.

C. Politiek bestuursproces

- a. De aanvoer van omgevingsinvloeden in het Nederlandse politieke systeem (beleidsvoorbereiding);
 - vormen van aanvoer (eisen en steun)
 - structuur en functioneren in het proces van aanvoer van politieke partijen, actie-, belangen- en pressiegroepen, adviesorganen, communicatiemedia, buitenlandse politieke stelsels of internationale organisaties en vertegenwoordigers, bestuurders en ambtenaren;
 - participatie- en invloedsmogelijkheden van de burgers;
 - burgerlijke en bestuurlijke ongehoorzaamheid;
 - onderlinge relaties tussen het openbaar bestuur en maatschappelijke personen, groepen en organisaties.
- b. De omzetting binnen het politieke systeem van aangevoerde omgevingsinvloeden in overheidsbeleid (beleidsbepaling):
 - beleids- en besluitvormingsstructuren en -processen;
 - structuur en functioneren in het proces van beleids- en besluitvorming van politieke en ambtelijke bestuurders c.q. bestuurlijke organen, politieke partijen, adviesorganen, massamedia, actie- belangen- en pressiegroepen en internationale politieke stelsels en organisaties;
 - invloedsrelaties in het spanningsveld tussen bij het beleids- en besluitvormingsproces betrokken politieke, ambtelijke en maatschappelijke personen, groepen en organisaties;
 - opvattingen over inhoud en totstandkoming van het overheidsbeleid.
- c. De uitvoer van het politieke systeem (overheidsbeleid):
 - beleidsuitvoering, beleidsevaluatie en terugkoppeling;
 - inhoud en resultaten van het overheidsbeleid;
 - vormen van beleidsuitvoering;
 - structuur en functioneren van bij het beleidsuitvoeringsproces betrokken actoren;
 - rol van de rechter bij de uitvoering van het beleid;
 - de relatie tussen overheid en maatschappelijke personen, groepen en organisaties bij de uitvoering van het beleid;
 - rechtsbeschermingsvoorzieningen;
 - opvattingen over uitvoering en effecten van het overheidsbeleid;
 - de wisselwerking tussen politiek systeem en maatschappelijke omgeving.

D. Benaderingswijzen, methoden en vaardigheden:

- politieke systeembenadering;
- prescriptieve en descriptieve benaderingswijzen;
- kernvragen;
- structuurbegrippen;
- participatievaardigheden.

2.7 Open- en handelingsdoelstellingen

Hieronder volgen twee doelstellingen, waarbij het niet zonder meer geboden is de concrete leereffecten te specificeren, maar die niettemin door de ontwikkelingsgroep van belang geacht worden voor het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming.

1. Leerlingen houden zich op regionaal en lokaal niveau bezig met geschiedenis en staatsinrichting en hebben in het kader daarvan een door het onderwijs begeleid onderzoek in de omgeving gedaan, danwel een bezoek gebracht aan bijvoorbeeld een museum, een archief, een rechtbank of een gemeentehuis. Zij leren een en ander afsluiten met het presenteren van een eindverslag.
2. In het kader van de thematische werkwijze raken leerlingen vertrouwd met het zo zelfstandig mogelijk zoeken in en ordenen van aan hen beschikbaar gestelde historische informatie. Daarbij kan gedacht worden aan aangepast bronnenmateriaal, aan naslagliteratuur op leerlingenniveau, aan historische atlanten en dergelijke. Opdat zij, op hun eigen niveau, vertrouwd raken met het ordenend en beeldvormend karakter van het vak leren zij een thema af te sluiten door middel van een persoonlijke dan wel gezamenlijke eindverslaggeving in een op hun mogelijkheden afgestemde vorm. Daarbij is het van belang dat leerlingen er blijk van kunnen geven dat zij leerden zich te verplaatsen in situaties van degenen die aan het historisch proces deelnamen.

3. Concrete doelstellingen

3.1 Geschiedenis

De doelstellingen zijn geordend in vakonderdelen. Met enkele trefzinnen wordt in het begin ervan steeds de context aangegeven waarbinnen de concrete doelstellingen geplaatst zijn. De concrete doelstellingen zelf zijn in het algemeen geordend naar de aspecten politiek, economisch-sociaal en cultureel-mentaal. De volgorde waarin deze aspecten genoemd worden, verschilt per onderdeel; hieraan liggen geen andere redenen dan toegankelijkheid en leesbaarheid ten grondslag.

De concrete doelstellingen worden nader gespecificeerd met behulp van namen, termen en begrippen. Deze namen, termen en begrippen moeten dan ook in relatie met de daarbovenstaande koptekst en concrete doelstellingen gelezen worden. Nadrukkelijk is het niet de bedoeling dat leerlingen deze namen, termen en begrippen – los van de historische context waarin ze thuishoren – kunnen reproduceren.

Overigens wijst de ontwikkelingsgroep erop dat in de aanduiding 'politiek' ook het bestuurlijk-politieke element begrepen is. Waar vervolgens in de concrete doelstellingen sprake is van bestuurlijke organisatie en bestuurlijke structuur, is dit niet bedoeld als indicatie dat het feitelijk functioneren van politieke stelsels en daarbinnen opererende personen en groepen geheel buiten beschouwing kan blijven.

De hieronder voor de overzichtelijkheid op nieuw afgedrukte eerste vier algemene doelstellingen dienen te worden gerealiseerd met behulp van de daarop aansluitende concrete doelstellingen.

Voor de wijze waarop in relatie tot de algemene doelen de concrete doelstellingen gerealiseerd kunnen worden, verwijzen we naar de voorbeelden in paragraaf 3.3.

1. Leerlingen verwerven enige kennis van en inzicht in opvattingen, leefwijze en organisatie van samenlevingen en culturen in het verleden en in de historiciteit van de hedendaagse samenleving. Zij vormen zich met behulp van aangereikte en/of zelfstandig vergaarde informatie, een geordend en samenhangend historisch beeld in verband met de volgende elementen, die ze in dat kader kunnen noemen, herkennen en gebruiken.

2. Leerlingen verwerven enige kennis van en inzicht in verschillen en overeenkom-

Voor het vakonderdeel geschiedenis is de zogenaamde twee-lijsten-benadering gevolgd. Daardoor is er formeel gesproken nog niet helemaal sprake van concrete doelstellingen in de volle betekenis van het woord. Voor het gemak hanteren we hieronder toch de term 'concrete doelstellingen'.

sten in de ontwikkeling van samenlevingen in verleden en heden en in de wijze waarop politieke, sociale, economische, fysische en cultureel-mentale aspecten deze ontwikkelingen in onderling verband beïnvloeden, daarbij mede in aanmerking nemend de betekenis van sexe en etniciteit.

3. Leerlingen verwerven inzicht in hun eigen betrokkenheid bij (historisch gegroeide) maatschappelijke verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken.

4. Leerlingen ontwikkelen enig oordeelsvermogen en besef van eigen en anderen normen met betrekking tot vroegere en hedendaagse maatschappelijke verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken.

I Prehistorie en Oudheid

Het ontstaan van agrarische en agrarisch-stedelijke samenlevingen met de daarbij behorende processen van bestuurlijke en economisch-sociale specialisatie en diversificatie, en in samenhang daarmee een aantal ontwikkelingen op cultureel en religieus gebied, zoals die zich met name voordeden in de prehistorie en de Egyptische en Romeinse oudheid.

• A. Preagrarische samenlevingen:

1. Economisch-sociaal

- zelfvoorzienend nomadisch bestaan
- de relatie mens-natuur als bestaansbasis
- leven in lokale groepen gebaseerd op verwantschap

2. Cultureel-mentaal

- animisme, magie

3. Termen en begrippen

- hunebedden, grotschilderingen, gereedschappen, dodenverzorging

• B. Agrarische en agrarisch-stedelijke samenlevingen

1. Economisch-sociaal

- sedentaire levenswijze, familieverband als economische eenheid, zelfvoorzie-

nende landbouw, intensieve landbouw, effecten op de natuur

- agrarische techniek
- groei van handel en ontstaan van stedelijke centra
- arbeidsverdeling, de betekenis van sexe en etniciteit
- gelaagdheid van de samenleving

2. Politiek

- bestuurlijke organisatie
- bestuur en religie
- imperiumvorming

3. Cultureel-mentaal

- godsdienst: polytheïsme en monotheïsme
- schrift
- opvattingen over maatschappelijke verhoudingen
- de Grieks-Romeinse godenwereld
- het Christendom en zijn verbreiding

4. Namen, termen en begrippen

rieverdalcultuur, irrigatie, hiërogliefen, priesterklasse, dodenverzorging, pyramide, farao, natuurgoden, vruchtbaarheids-cultus, slavernij, Romeins burgerschap, imperium, handelswegen, koloniën, aquaduct, legioenen, Caesar, Romeinse nederzettingen in Nederland, keizerverering

tweede niveau: de Vestaalse maagden, Augustus, pax romana, omvang van het Romeinse rijk in de 1e eeuw

II Middeleeuwen

De agrarische en agrarisch-stedelijke samenleving met als kenmerkende aspecten de ontwikkeling van het leen- en domaniale stelsel, de ontwikkeling van handelssteden en de toenemende betekenis van handel en nijverheid in Italië en de middeleeuwse christelijke cultuur en haar samenbindende betekenis; de maatschappelijke betekenis van de Rooms-Katholieke kerk.

1. Politiek

- verval Romeinse Rijk, volksverhuizingen
- het leenstelsel, militaire, juridische en bestuurlijk-organisatorische aspecten en het functioneren ervan

- c. politieke betekenis van de kerk
- d. stadsrecht; de politieke betekenis van steden; burgers versus landsheren/adel
- e. stadsbestuur, gilden; politieke invloed van kooplieden en ambachtslieden
- f. indeling in gewesten van de Nederlanden

2. Economisch-sociaal

- a. betekenis van ruil-economie en zelfvoorzienende landbouw en de val van het Romeinse rijk
 - * demografische ontwikkelingen en voedselschaarste
- b. domaniale stelsel
 - *: de relatie tussen agrarische produktie en techniek, demografische ontwikkelingen en de ontwikkeling van steden; arbeidsverdeling in het gezin
- c. opkomst van steden, ontstaan van geldeconomie naast ruileconomie en zelfvoorzienende landbouw
- d. standensamenleving als maatschappelijk bestel
- e. ontwikkeling van stedelijke arbeidsverhoudingen en stedelijke arbeidsorganisatie; arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen
- f. kasteel, kerk, klooster en stad als maatschappelijke centra
- g. de organisatie en de betekenis van verre-handel en de rol van kooplieden/ondernemers daarin

3. Cultureel-mentaal

- a. de kerstening van Europa, het Christelijk geloof en de kerkelijke organisatie
- b. opvattingen binnen het christendom over het huwelijk en de positie van de vrouw
- c. cultuur in de middeleeuwen, christelijke en voor-christelijke invloeden
- d. de betekenis van kloosters voor onderwijs, wetenschap en technische ontwikkelingen
- e. ridderscultuur versus burgercultuur en opkomend individualisme
- f. maatschappelijke gelaagdheid en opvattingen over maatschappelijke verhoudingen en rolpatronen
 - *: opvattingen over de verhouding kerk-staat

4. Namen, termen en begrippen

Germanen, bisschoppen (als leenmannen), Venetië, Florence, Brugge, Gent, arbeidsverdeling, kooplieden- en ambachtsgilden, drieslagstelsel, ploeg, juk, ontginningen, paus, parochie, mannen en vrouwen kloosterordes, celibaat, kettervervolg, zwarte dood
tweede niveau: het rijk van Karel de Grote, Hanze, Romaans, Gotisch

III De Islamitische cultuur tijdens de Europese Middeleeuwen

De Islamitische cultuur als wereldcultuur, de politiek-culturele betekenis van de Islam voor het Midden-Oosten en de Arabische samenleving en het belang ervan voor het middeleeuwse Europa.

1. Cultureel-mentaal

- a. de Islam en zijn verbreiding
- b. opvattingen over maatschappelijke verhoudingen; tolerantie, intolerantie
- c. opvattingen over het huwelijk en de vrouw
- d. de uitstraling van de Islamitische cultuur
- e. de Arabische wetenschap en techniek en hun betekenis voor Europa

2. Politiek

- a. relatie spreiding vruchtbare gebieden en territoriale expansie
- b. vereniging van verschillende volken onder invloed van de Islam; de politieke invloedssfeer van de Islam
- c. relaties tot de Christelijke wereld

3. Namen, termen en begrippen

kalifaat, koran, de vijf zuilen, harem, Mohammed, heilige oorlog, kruistochten

IV Nieuwe Geschiedenis

IV.a De opkomst van het moderne Europa: van agrarisch-stedelijke naar industriële samenleving; het verdwijnen van het laat-middeleeuwse politiek-maatschappelijke patroon en de vestiging van het stelsel van territoriaal-nationale staten; de groei van betrekkingen met de buiten-Europese wereld en de expansie van het Westeuropese handelskapitalisme; het ontstaan van de Republiek der Verenigde Nederlanden en haar bloei in de 17e eeuw

• A. Europa

1. Politiek

- a. de staat in de nieuwe tijd, centralisme, absolutisme, verhouding kerk-staat
 - *: godsdienstige tegenstellingen en hun betekenis voor de staatkundige kaart van Westeuropa

2. Economisch-sociaal

- a. de ontwikkeling van het handelskapitalisme in Westeuropa en de agrarisch-feodale situatie in Midden- en Oosteuropa

3. Cultureel-mentaal

- a. Renaissance, reformatie en contra-reformatie
- b. de betekenis van de (boek)drukkunst

• B. Nederland

1. Politiek

- a. de positie van Karel V als modern vorst in de Nederlandse gewesten: centralisatie, ambtenaren, de positie van de adel, privileges, kerk en staat
- b. motieven achter de opstand: adel, steden, Protestanten; hoofdlijnen van het verloop: beeldenstorm, afzwering Filips II, vrede van Munster
- c. bestuurlijke structuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden; betekenis van de zeegewesten, met name Holland en invloed van de regenten, met name de Amsterdamse, Oranje-stadhouders, regenten-oligarchie en de plaats van het volk

2. Economisch-sociaal

- a. handelskapitalisme in de Republiek: stapelmarkt en vrijhandel, handelscompagnieën, VOC, WIC, slavenhandel, betekenis van het bankwezen, specialisatie in nijverheid en landbouw, visserij en scheepvaart; economische betekenis van immigratie
- b. economische infrastructuur van de Republiek: technische ontwikkelingen in scheepsbouw en droogmakerijen, transportwegen -middelen, goedkope energie
- c. relatie tussen specialisatie en ontwikkeling in nijverheid en landbouw en effecten op stedelijk milieu en landschap
- d. standen- en klassentegenstellingen in de Republiek; aristocratisering van de regenten; pauperisme in de 17e en 18e eeuw; de betekenis van de 18e eeuwse economische stagnatie

3. Cultureel-mentaal

- a. veranderingen in religieuze beleving: protestantisme en katholieke reformatie; ketterplakaten en inquisitie
- b. de Gereformeerde kerk in de Republiek als publieke kerk; relatieve tolerantie: Hugenoten, Joden, Katholieken
- c. de verschuiving in de opvattingen over de positie van de vrouw in de hogere standen in de Republiek, de idealisering van het romantische huwelijk in de 18e eeuw
- c. uitingen van de 17e eeuwse cultuur

• C. Koloniale expansie

- a. voorwaarden en motieven voor ontdekkingsreizen: handelskapitalisme, technologische ontwikkelingen, kerstening
- b. Europese beeldvorming ten aanzien van het ontwikkelingspeil in 'ontdekte' gebieden en de realiteitswaarde daarvan
- c. twee vormen van pre-industrieel kolonialisme: factorijen en vestigingskolonies
- d. de betekenis van de internationale slavenhandel voor Afrika en de ontwikkeling van de Amerikaanse gebieden
- e. plantages; grondstoffenexport en ontstaan van eenzijdige economische struc-

- turen in koloniën
- f. relatie tussen kolonialisme en het toenemend belang van de westeuropese zee-staten

- **D. Namen, termen en begrippen**
Calvijn, Luther, Staten-Generaal, Gewestelijke staten, Vroedschap, Alva, Den Briel, geuzen, Willem van Oranje, 80-jarige oorlog, 12-jarig bestand, Oost-Indië, West-Indië
tweede niveau: heksenvervolg, mercantilisme, moeder-negotie

IV.b Europa sinds de late 18e eeuw tot het begin van de 20e eeuw; de industrialisering en democratisering van de Westeuropese samenleving vanaf het laatste deel van de 18e eeuw tot het uiteenvallen van het laat-19e eeuwse internationale staatkundige bestel in de Eerste Wereldoorlog; conservatisme, liberalisme en nationalisme als vormgevers van de post-revolutionaire samenlevingen en de emancipatiestrijd van de 19e eeuwse lagere bevolgingsklassen en van vrouwen; het Europees/ Westerse imperialisme en de inpassing van de gekoloniseerde wereld in het wereldhandelssysteem; het ontstaan en de ontwikkeling van de democratisch-parlementaire Nederlandse eenheidsstaat

- 1. **Cultureel-mentaal**
 - a. Verlichte burger-kritiek op standenstaat en monarchie; conservatisme en traditionalisme
*: Verlicht mensbeeld
*: patriottenbeweging
 - b. liberalisme
*: constitutionalisme
 - c. marxisme en sociaal-democratie
 - d. opkomst en betekenis van pers en massacommunicatie-media
 - e. eerste feministische golf

- 2. **Politiek**
 - a. Westers-democratische revoluties: Amerikaanse revolutie, Franse revolutie; verklaring van de rechten van de mens en de burger, vrijheid van godsdienst, drukpers/meningsuiting en vergadering, terreur; het ontstaan van de Nederlandse eenheidsstaat
 - b. restauratiefase eerste helft 19e eeuw; 1848 Europees revolutiejaar; in Nederland de grondwet van Thorbecke als grondslag van het Nederlandse staatkundige bestel
*: politieke betekenis van het Duits nationalisme en de Duitse eenheid, 1848 en 1870, in relatie tot Duits nationalisme in de 20e eeuw
*: in de USA en in Rusland aanpassing in de politiek-maatschappelijke structuur: afschaffing lijfeigenschap, afschaffing slavernij
 - c. ontwikkeling van nachtwakerstaat naar verzorgingsstaat en toenemende participatie van steeds bredere bevolkingsgroepen

- d. het verzuilde Nederlandse bestel
*: de betekenis van de schoolstrijd voor de confessionele partijvorming

- 3. **Economisch-sociaal**
 - a. industriële revolutie; de relatie tussen demografische ontwikkelingen, ontwikkelingen in de landbouw en het industrialiseringsproces
*: de Engelse industriële 'revolutie' als geleidelijk proces
 - b. bepalende factoren in de ontwikkeling van de industriële produktiewijze: techniek, organisatie van de produktie, financiering, vraag en afzetmogelijkheden, de beschikbaarheid van arbeid, energie en grondstoffen
 - c. effecten van demografische en economische ontwikkelingen op de relatie mens en leefmilieu: infra-structurele veranderingen, urbanisatie, belasting van het milieu, openbare hygiëne
 - d. industrieel kapitalisme, vrije-markt economie/'laissez faire, laissez passer'-liberalisme
 - e. toenemende arbeidsverdeling in het industrialiseringsproces; veranderingen in rol- en gezinspatronen
 - f. arbeidersklasse, vrouwen en kinderarbeid, sociaal conflict, arbeidersorganisaties

- 4. **Modern imperialisme**
 - a. Europese industrialisatie en de behoefte aan grondstoffen en afzetmarkten
 - b. economische exploitatie van de koloniale gebieden: plantage-cultuur en grootgrondbezit, mijnbouw, vervanging ruil-economie door geldeconomie, effecten op de lokale economie; mondiale arbeidsdeling; vervanging gedwongen arbeid en slavenarbeid door contractarbeid
 - c. relatie Europeanen—inheemse bevolking: overdracht van Europese waarden in onderwijs en zending en missie; toenemende bemoeienis met lokaal bestuur: het ontstaan van westers opgeleide en georiënteerde nieuwe elites en de betekenis daarvan voor de traditionele sociaal-politieke verhoudingen, inheems verzet, gemengde huwelijken en de positie van de nakomelingen in de koloniale samenleving
 - d. samenhang modern imperialisme met elementen van nationale macht en prestige van koloniserende landen
 - e. het verdwijnen van de slavenhandel in de loop van de 19e eeuw en het verbod van slavernij; in Suriname de vervanging van negerslaven door Hindoestaanse en Javaanse contractarbeiders
*: modern imperialisme in de vorm van gedwongen openstelling van afzetmarkten; de openstelling van Japan en de Japanse economische modernisering
*: de 19e eeuwse politieke zelfstandigheid van Latijns Amerika; de Monroe-doctrine

- 5. **Namen, termen en begrippen**
leerplicht, sociale wetgeving, censuskiesrecht, algemeen kiesrecht, parlementaire stelsel, cultuurstelsel, ethische politiek tweede niveau: confessionele partijvorming

V Twintigste Eeuw

V.a Het interbellum: het verstoorde politieke, economische en culturele evenwicht na de Eerste Wereldoorlog, de betekenis daarvan voor het maatschappelijke klimaat; het ontstaan en het functioneren van totalitaire stelsels in de Sovjet-Unie en nazi-Duitsland; de bestrijding van de economische wereldcrisis; de Tweede Wereldoorlog

- 1. **Nasleep Eerste Wereldoorlog**
 - a. vrede van Versailles
 - b. uiteenvallen van Oostenrijk-Hongarije
*: uiteenvallen van het Turkse Rijk
 - c. Bolsjewiki aan de macht in Rusland
 - d. ontstaan van de republiek van Weimar
 - e. de betekenis van de Duitse oorlogsschuld /herstelbetalingen
*: Volkenbond/Wilson
*: Isolationisme
*: Mussolini/Fascisme
- 2. **Cultureel-mentaal**
 - a. ontwikkeling vrouwenarbeid en vrouwenemancipatie tijdens en na WO I
 - b. de loopgraven-generatie; desillusie, roaring-twenties, experimentele kunstuitingen
 - c. traditionele waarden en verhoudingen en reacties tegen modernisering
 - d. totalitarisme als maatschappelijk model, gelijkgeschakeling
 - e. de verschuiving in de sovjet-ideologie van wereldrevolutie naar socialisme in één land
*: 'de grote vaderlandse oorlog'
 - f. fascisme/nationaal-socialisme; wezen, kenmerken, mentaliteit
 - g. vrouwbeeld, opvattingen over moederschap in het derde rijk
 - h. de Nederlandse verzuilde samenleving en de crisis-periode
*: de politiek-maatschappelijke betekenis van de crisis, de plaats van de NSB
 - i. radio en film: de maatschappelijke betekenis van nieuwe massamedia
- 3. **Politiek**
Sovjet-Unie
 - a. Burgeroorlog
 - b. één-partijstaat, vervolging van politieke tegenstanders
 - c. de NEP en Lenins politieke koersverandering begin jaren '20
 - d. Stalins nationaal-politieke motieven in relatie tot de vijfjarenplannen
 - e. de grote zuiveringen onder partijleden en sovjet-burgers; goelag archipel

Duitsland

- f. het aan de macht komen van het nationaal-socialisme

*: uittreden uit de Volkenbond

- g. herbewapening; vervolging van politieke tegenstanders, verbod politieke partijen en vakverenigingen, één-partijstaat

- h. politiestaat; SS/geheime politie, concentratiekampen; racisme en anti-semitisme

- i. Jodenvervolging en Holocaust

*: rassenpolitiek tegen Oosteuropese volken

*: rassenpolitiek tegenover zigeuners, homoseksuelen, lichamelijk en geestelijk gehandicapten

- j. samenwerking met Mussolini's Italië

*: de betekenis voor de politieke verhoudingen in Europa van de overwinning van Franco in de Spaanse burgeroorlog

- k. München

*: Molotov-Ribbentrop-pakt

*4. Economisch-sociaal**Sovjet-Unie*

- a. Lenins NEP

- b. Stalins vijfjaren-plannen, collectivisering van de landbouw, geforceerde industrialisering

*: nadruk op de zware industrie en de exploitatie van de oostelijke gebieden

Duitsland

- c. de nazistische staats-economie: planning, openbare werken, bestrijding werkloosheid, wapeningsindustrie

*: streven naar autarkie

De crisis

- d. internationale stagnatie, werkloosheid, gevolgen voor mannen en vrouwen

- e. de crisis in Nederland: sociale en economische aspecten

- f. de New Deal van Roosevelt

5. De Tweede Wereldoorlog

- a. de aanval op Polen/Blitzkrieg in West-europa, de inval in het neutrale Nederland

- b. bezet Nederland, regering in ballingschap, gelijkschakeling, Jodenvervolging, reacties van de bevolking op de bezetting, verzet en collaboratie, onderduikershulp

- c. Japanse bezetting van Nederlands-Indië, interneringskampen

- d. inval van de Sovjet-Unie

*: Lebensraum

- e. totale oorlog, positie van de burgerbevolking

- f. de betekenis van de slag om Stalingrad, van D-day

- g. Japanse aanval op Pearl Harbor

- h. het geallieerde bondgenootschap: Churchill, Roosevelt, Stalin

*: conferentie van Jalta

- i. Hiroshima/Nagasaki

*: Dresden

6. Namen, termen en begrippen

beurskrach, Arbeitseinsatz, sovchozen, kolchozen

tweede niveau: koelakken

V.b Nieuwste geschiedenis na 1945: het zoeken van een stabiel machtsverwicht en de politieke blokvorming in de naoorlogse periode; ontwikkelingen in de Sovjet-Unie sinds Stalins dood en de betekenis van de positie van de Verenigde Staten als toonaangevende westerse mogendheid op economisch en cultureel-maatschappelijk gebied; ontwikkelingen in de Nederlandse welzijnsstaat van de naoorlogse wederopbouwperiode tot de recessie van de jaren '70 en '80; het dekolonisatieproces, de modernisering en ontwikkeling van de buiten-europese wereld en de voortgaande groei van een netwerk van Europese en mondiale verhoudingen

1. Nasleep Tweede Wereldoorlog, internationale blokvorming

- a. oprichting van de Verenigde Naties

- b. het ontstaan van de koude oorlog; containment, Marshall-hulp en de Stalinistische gelijkschakeling van Oost-Europa; samenwerkingspatronen in naoorlogs West- en Oosteuropa, ideologisering van de betrekkingen tussen Oost en West

*: de overwinning van Mao Zedong in China en de betekenis ervan voor de internationale verhoudingen

*2. Politiek**Sovjet-Unie*

- a. Chroesjtsjovs dntreven naar destalinisatie en internationale ontspanning

*: de Hongaarse opstand

- b. de betekenis van Brezjnevs conservatisme in de jaren '70, vervolging van dissidenten

*: invasie Tsjechoslowakije

- c. de betekenis van de binnenlandse moderniseringspolitiek van Gorbatsjov in de jaren '80

- d. de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie in de jaren '80, Afghanistan, ontwapeningsaccorden

Verenigde Staten

- e. leiderschapspositie in de westerse wereld in de koude oorlog; de koude oorlog en het binnenlandse klimaat in de jaren '50

- f. de Vietnam-oorlog en de betekenis ervan voor de positie van de Verenigde Staten in de wereld en voor de binnenlandse politieke verhoudingen

*: de positie van de USA in Latijns-Amerika

Nederland

- g. de beëindiging van Nederlands positie als koloniale mogendheid

*: het koninkrijksstatuut

- h. wederopbouw en herstel, rooms-rode coalitie

- i. de politieke ontwikkeling van de jaren '70, de oprichting van het CDA en de christelijk-liberale coalities van het laatste deel van de jaren '70 en de jaren '80; herwaardering van de verzorgingsstaat

- j. Nederlandse participatie in internationale samenwerkingsverbanden

*3. Economisch-sociaal**Sovjet-Unie*

- a. de verstarring van de Sovjet-economie en de economische aspecten van Gorbatsjovs perestroika-politiek

*: de betekenis van de bureaucratisering van de sovjet-economie voor de internationale concurrentiepositie en de moderniseringsbehoefte van de sovjet-samenleving

- b. economisch-technologische ontwikkelingen, industrialisering en milieu-problematiek

Verenigde Staten

- c. de leidende economische positie van de Verenigde Staten in de naoorlogse periode, de betekenis van de oliecrisis en de waarde van de dollar voor de internationale concurrentiepositie van de Verenigde Staten

- d. sociale gelaagdheid in de Verenigde Staten, de positie van gekleurde minderheden en de sociale spanningen die daarmee verbonden zijn

- e. economisch-technologische ontwikkelingen en milieu-problematiek

*: economische rivaliteit met andere delen van de wereld: Japan, de EEG

Nederland

- f. het naoorlogs economische bestel en de opbouw van een moderne verzorgingsstaat

- g. de plaats van gastarbeid en vrouwenarbeid in de hoogconjunctuur van de jaren '50 en '60

- h. de sterke welvaarts-groei in de tweede helft van de jaren '50 en de jaren '60, de sociale betekenis ervan

- i. het sociaal-economische harmoniemodel in de jaren '50 en '60

- j. de weerslag van de economische recessie van de jaren '70 en '80 op de economische verhoudingen en de verzorgingsstaat

*4. Cultureel-mentaal**Sovjet-Unie*

- a. de bureaucratisering van de Sovjet-samenleving en de gelijkschakeling van het maatschappelijke en culturele leven

*: de nationaliteiten-problematiek binnen de Sovjet-Unie

- b. de druk van het stalinistische verleden

sinds de jaren '50, destalinisatie sinds Chroesjtsjov

Verenigde Staten

- c. de betekenis van de zwarte emancipatie- en burgerrechtenbeweging in de jaren '60
- d. de kritische bewegingen uit de jaren '60 en het begin van de jaren '70 en de conservatieve tendens in de daarop volgende decennia
- e. de tweede feministische golf en de betekenis van de herwaardering van gangbare opvattingen over arbeid, gezin, huwelijk en seksualiteit

*: nieuwe opvattingen over culturele integratie: van melting-pot tot salad-bowl en hun samenhang met de verschuiving van het sociaal-economisch zwaartepunt

Nederland

- f. het na-oorlogse harmonie-model en het herstel van de verzuilde samenleving
- g. de geboortegolf en het herstel van de voor-oorlogse mentaliteit ten aanzien van huwelijk en gezin
- h. de geleidelijke afbraak van hindernissen voor vrouwenarbeid in de jaren '50 en '60 in relatie tot de situatie op de arbeidsmarkt
- i. de betekenis van de mechanisering van het huishouden en het belang van de verruiming van de anticonceptiemogelijkheden voor de tweede emancipatiegolf en de erosie van het traditionele gezinsverband
- j. de betekenis van massamedia en moderne massa-cultuur
- k. opvattingen over economisch-technologische ontwikkelingen en milieu-problematiek
- l. de betekenis van gastarbeid en dekolonisatie voor de multiculturalisering van de Nederlandse samenleving

5. Dekolonisatie en politieke zelfstandigheid van voormalige koloniale gebieden

- a. ontwikkeling van nationalistische bewegingen
- b. na '45 dekolonisatie van Afrika en Azië, blijvende afhankelijkheidsrelaties
- c. relatie tussen modernisering in ontwikkelingslanden en internationale economische en politieke afhankelijkheid: technologie en kapitaal in buitenlandse handen, internationale blokvorming
- d. interne omstandigheden en verhoudingen en hun invloed op het proces van modernisering: bevolkingsgroei, binnenlandse elites en geschoolde kaders, bezitsverhoudingen in industrie en landbouw, urbanisatie, de betekenis van grootgrondbezit, de positie van de lokale economie

*: de ontoereikendheid van het liberaal-kapitalistische en het sovjet-Russische ontwikkelingsmodel buiten Europa in de koude-oorlog periode

- e. totale oorlog, positie van de burgerbevolking

- f. agrarische metropolitane samenlevingen tussen modernisering en afhankelijkheid
- g. sociale spanningen: stad-platteland, traditionele-westerse cultuur, elite-meerderheid van de bevolking
- h. politieke spanningen: verdeling van welvaart en opleidingsmogelijkheden, de positie van het leger, democratisering en één-partijstaat

VI Historische vaardigheden

In het kader van lessenseries doen leerlingen naar hun niveau ervaring op met historische vaardigheden, afgeleid van de volgende, nauw met de historische werkwijze verbonden, begrippen: causaliteit, verandering, (dis)continuïteit, complexiteit en vergelijkbaarheid, chronologie, bron, interpretatie en beoordeling, betrouwbaarheid, vraagstelling, inleving en standplaatsgebondenheid.

Dit houdt in dat leerlingen:

- het begrip oorzaak en gevolg hanteren, daarbij onderscheid makend tussen aanleiding en oorzaak;
- inzien dat een oorzaak meerdere gevolgen kan hebben;
- onmiddellijke gevolgen onderscheiden van gevolgen op langere termijn;
- in de loop van gebeurtenissen in een be-

paald tijdvak een ontwikkeling aanwijzen;

- factoren onderscheiden die een verandering teweeg brengen of bevorderen
- factoren onderscheiden die een verandering belemmeren, vertragen of tegenhouden;
- in historische situaties en ontwikkelingen de verwevenheid herkennen van uiteenlopende factoren en elementen;
- het unieke en gemeenschappelijke onderscheiden bij het vergelijken van historische situaties;
- de chronologische en maatschappijhistorische ordening herkennen en toepassen;
- vaststellen of een bepaalde bron een bepaalde bewering ondersteunt of niet;
- conclusies uit een bron trekken;
- feiten onderscheiden van meningen, vooroordelen en stereotypen;
- gegevens in een eigen interpretatie verwerken;
- een interpretatie aan nieuwe gegevens toetsen;
- bij het geven van een oordeel ermee rekening houden dat mensen in andere tijden en/of omstandigheden andere motieven/interessen/verwachtingen/waarden-systemen hebben;
- inzien dat bij het beoordelen van historische situaties mensen in het verleden niet over dezelfde achteraf-informatie konden beschikken als wij nu.

3.2 Staatsinrichting van Nederland

De concrete doelstellingen zijn uitgewerkt in het perspectief van de geschetste algemene doelstellingen en geordend naar de opgesomde vakonderdelen.

Dit betekent dat in de concrete doelstellingen eerst aandacht wordt besteed aan aspecten van de staats- en bestuursorganisatie, daarna aan de politieke en maatschappelijke omgeving van het openbaar bestuur, vervolgens aan het politiek bestuursproces binnen het politiek systeem en tenslotte aan praktische vaardigheden.

I Staats- en bestuursorganisatie

van het functioneren van de grond- of mensenrechten.

1. Het kunnen beschrijven c.q. vaststellen van overeenkomsten en verschillen in staatsstructuur tussen eenheidsstaten (gecentraliseerde en gedecentraliseerde) en samengestelde staten (confederatieve en federatieve), in bestuursstructuur tussen monarchieën en republieken en in de wijze van beleids- en besluitvorming tussen democratische en anti-democratische stelsels. Het kunnen beoordelen van het functioneren van democratie en parlementair stelsel in Nederland.
2. Het kunnen beschrijven en verklaren

3. Het kunnen beschrijven en verklaren van het functioneren van organisatie-structuren en -processen van het Nederlandse politieke systeem waarbinnen op lokaal, provinciaal en nationaal niveau beleid wordt gevormd en gevoerd en bindende beslissingen worden genomen en uitgevoerd.

4. Het kunnen beschrijven en verklaren van taken, bevoegdheden, functies, samenstelling, werkwijze, werkzaamheden en functioneren van politieke en ambtelijke bestuurlijke organen, adviesorganen, politieke partijen, actie-, presie- en belangengroepen.

5. Het kunnen beschrijven en verklaren van het functioneren van organisatie-structuren en -processen van de Europese Gemeenschap en de Verenigde Naties waarbinnen beleid wordt gevormd en beslissingen worden genomen.
6. Het kunnen beschrijven en beoordelen van knelpunten in de structuur en het functioneren van het Nederlandse politieke systeem en van mogelijke oplossingen van deze knelpunten.

II De omgeving van het openbaar bestuur

7. Het kunnen beschrijven en verklaren van de wisselwerking binnen het Nederlandse politieke systeem tussen het openbaar bestuursstelsel en zijn politieke omgeving.
8. Het kunnen beschrijven en verklaren van de wisselwerking tussen het politieke systeem en de nationale en internationale samenleving.
9. Het kunnen beschrijven van het kringloopkarakter van het Nederlandse politieke systeem c.q. de daarin te onderscheiden subsystemen.
10. Het kunnen beschrijven en verklaren van het functioneren van politieke relaties tussen overheid en burgers, groeperingen en maatschappelijke organisaties.
11. Het kunnen beschrijven en vaststellen van de mogelijkheden en belemmeringen voor politieke participatie door individuele burgers, groepen en maatschappelijke organisaties in de totstandkoming van het overheidsbeleid.
12. Het kunnen beschrijven en verklaren van het functioneren van onderlinge relaties tussen het Nederlandse openbaar bestuur en de bestuursorganisaties van de Europese Gemeenschap en de Verenigde Naties.
13. Het kunnen beschrijven en verklaren van het functioneren van invloedsprocessen in de politieke relaties tussen politieke en ambtelijke bestuurders c.q. bestuurlijke organen onderling en tussen de overheid enerzijds en individuele burgers, groepen en organisaties in de samenleving anderzijds.

III Het politieke bestuursproces

14. Het kunnen beschrijven en vergelijken van het functioneren in het politieke bestuursproces van politieke en ambtelijke bestuurlijke organen, gezagsdragers (bestuurders en vertegenwoordigers), ambtenaren, individuele burgers, groeperingen en maatschappelijke organisaties.
15. Het kunnen beschrijven en beoordelen van opvattingen (waarden, normen, beginselen, doeleinden, theorieën) over structuur en functioneren van het Nederlandse politieke systeem.
16. Het kunnen beschrijven en vaststellen van de mogelijkheden en belemmeringen voor deelname door individuele burgers, groepen en maatschappelijke organisaties aan de uitvoering van het overheidsbeleid.
17. Het kunnen beschrijven en verklaren van het functioneren in hoofdlijnen van de rechterlijke organisatie en de rol van de rechter bij de uitvoering van het overheidsbeleid.
18. Het kunnen beschrijven en verklaren van het functioneren van het stelsel van rechtsbeschermingsvoorzieningen voor de burgers ten opzichte van het

openbaar bestuur in de onderscheiden bestuurslagen.

IV Methoden en vaardigheden

19. Het kunnen toepassen van de politieke systeembenadering en van prescriptieve en descriptieve benaderingswijzen.
20. Het kunnen toepassen van de kernvragen naar het juridisch en feitelijk functioneren, factoren die het functioneren beïnvloeden, knelpunten in het functioneren en mogelijke oplossingen voor deze knelpunten.
21. Het kunnen herkennen van beleids- en besluitvormingsprocessen en -structuren in de samenleving en het kunnen toepassen van daaromtrent opgedane kennis en inzichten.
22. Het kunnen toepassen van vaardigheden in de omgang met bureaucratische bestuursorganisaties.
23. Het kunnen toepassen van vaardigheden op het terrein van de politieke participatie.
24. Het kunnen toepassen van vaardigheden op het terrein van de rechtsbescherming.

3.3 Toelichting: voorbeelden, differentiatie

3.3a Uitwerking doelstellingen geschiedenis: voorbeelden

Zoals eerder aangegeven, is de koppeling van gedrags- en inhoudscomponenten nog niet uitgewerkt. Om een indruk te geven hoe concrete doelstellingen eruit kunnen zien, wanneer deze koppeling wel heeft plaatsgevonden en hoe de algemene doelstellingen in concrete doelstellingen omgezet kunnen worden, volgen hieronder een aantal voorbeelden:

ad doelstelling 1.1 Leerlingen verwerven enige kennis van en inzicht in opvattingen, leefwijze en organisatie van samenlevingen en culturen in het verleden en in de historiciteit van de hedendaagse samenleving.

- Betreffende kennis van en inzicht in opvattingen, leefwijze en organisatie van samenlevingen en culturen.
 - a. Met behulp van aangeboden materiaal de betekenis van kloosters voor onder-

wijs, wetenschap en technische ontwikkelingen in de vroege middeleeuwen aanduiden en verklaren.

- b. Met behulp van aangeboden materiaal de verhouding kerk-staat in Frankrijk ten tijde van Lodewijk XIV beschrijven en verklaren.

- Betreffende de historiciteit van de hedendaagse samenleving
 - c. Het geloof in gelijke kansen in de Verenigde Staten verklaren vanuit de geschiedenis als immigratieland.
 - d. Aanduiden/herkennen van landschappelijke elementen, gebouwen en stratenplannen uit diverse perioden in de eigen omgeving.

ad doelstelling 2. Leerlingen verwerven enige kennis van en inzicht in verschillen en overeenkomsten in de ontwikkeling van samenlevingen in verleden en heden en in de wijze waarop politieke, sociale, economische, fysieke en cultureel-mentale aspecten deze ontwikkelingen in onderling verband beïnvloeden, daarbij mede in aanmerking nemend de betekenis van sexe en etniciteit.

a. De factoren die het ontstaan van een industriële samenleving in Europa hebben bevorderd vergelijken met de aanwezigheid/afwezigheid van deze en andere factoren bij industrialisatieprocessen in ontwikkelingslanden; verschillen en overeenkomsten daarin noemen/herkennen; problemen waarmee ontwikkelingslanden, die (verder) willen industrialiseren, te maken krijgen met behulp van aangeboden materiaal herkennen en verklaren.

b. De wijze waarop de mens in een agrarisch-stedelijke samenleving (bijvoorbeeld Nederland in de 17e eeuw) in zijn onderhoud voorzorg en de gevolgen voor zijn verhouding met de natuurlijke omgeving vergelijken met de bestaansvoorziening van de mens in een industriële samenleving (bijvoorbeeld Nederland in de 20e eeuw) en de gevolgen voor de natuurlijke omgeving; verschillen en overeenkomsten hierin aanduiden en verklaren.

ad. doelstelling 3.1 Leerlingen verwerven inzicht in hun eigen betrokkenheid bij (historisch gegroeide) maatschappelijke verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken.

a. Aanduiden/herkennen van de invloed die de ontwikkeling van de denkbeelden over de verzorgingsstaat sinds de jaren '50 gehad heeft op de opvattingen van bijvoorbeeld scholieren en studenten met betrekking tot hun toekomstmogelijkheden (onder verwijzing naar de tegenwoordige problemen in verband met de vermindering van de bijdrage van de overheid aan studiefinanciering en cultureel en maatschappelijk werk, verlaging van uitkeringen voor jongeren, vermindering van huursubsidies).

b. Aanduiden/herkennen van de veranderingen die de Nederlandse betrokkenheid bij de Europese samenwerking en integratie voor jongeren mee heeft gebracht en meebrengt (met het oog op de tegenwoordige verruiming van mogelijkheden om in alle EEG-landen te kunnen werken, de uitbreiding van het tv-net met nieuwe Europese zenders, het toenemend belang van meertaligheid, het Europese milieubeleid).

ad. doelstelling 4 Leerlingen ontwikkelen enig oordeelsvermogen en besef van eigen en andermans normen met betrekking tot vroegere en hedendaagse maatschappelijke verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken.

a. Aanduiden van verschillende omstandigheden en belangen die een rol speelden bij opvattingen over taakverdeling van mannen en vrouwen in Nederland tijdens de crisisperiode. Deze opvattingen met hedendaagse opvattingen vergelijken;

een eigen standpunt ten aanzien van de taakverdeling geven en met argumenten toelichten.

b. Aanduiden van de argumenten die koloniserende landen eind 19e eeuw aanvoerden om koloniën in bezit te nemen. Deze argumenten vergelijken met hedendaagse opvattingen hierover. Een eigen standpunt ten aanzien van de gebruikte argumenten geven en verantwoorden.

3.3b Niveaudifferentiatie: algemeen en hoger niveau

Uitgangspunt bij het niveau-onderscheid in de basisvorming is het gegeven dat het algemeen niveau voor 80 procent van de leerlingen haalbaar dient te zijn en het hogere niveau voor 40 procent van de leerlingen. Verder geldt, in het algemeen, dat er sprake is van een hoger niveau als dit iets toevoegt aan het lagere niveau. Deze 'meerwaarde' kan betrekking hebben op elk van de volgende aspecten of op combinaties ervan:

– *De leerstof*
Er is sprake van een hoger niveau wanneer extra onderwerpen respectievelijk dezelfde onderwerpen in meer detail aan de orde komen.

– *Het gedrag*
Een hoger niveau is geïndiceerd bij een grotere variatie in gedrag, respectievelijk als er bij dezelfde onderwerpen een beroep wordt gedaan op een hogere gedragscategorie. Deze meerwaarde kan overigens ook worden vastgelegd buiten de leerdoelen sec om. Het betreft dan aanwijzingen voor de toetsing (bijvoorbeeld 60-70 procent reproductievragen op het algemeen niveau).

– *De voorwaarden*
Bij een hoger niveau dienen opgaven op basis van minder informatie vooraf, en/of bij een geringere structurering van (deel-)vragen en/of onder minder gunstige afnamecondities (minder hulpmiddelen, kortere toetstijd) gemaakt te worden.

– *De beheersingsgraad*
Hierbij staat de bepaling van de *cesuur* centraal: er is sprake van een hoger niveau als een hogere cesuur wordt gehanteerd bij een toets van dezelfde moeilijkheidsgraad of dezelfde cesuur bij een toets van een hogere moeilijkheidsgraad, bij overigens dezelfde leerstof en gedrag. Met andere woorden het gaat om verschillen in vakinhoudelijke niveaus en niveaus in de zin van verschillen in beheersing, uitgedrukt met behulp van cesuurgegevens.

De ontwikkelingsgroep heeft met betrekking tot de door haar geformuleerde concrete doelstellingen nog geen gesloten reeks aanwijzingen voor het niveau-onderscheid in het vak geschiedenis en staatsinrichting uitgewerkt. Daarbij spelen de volgende overwegingen een rol.

– Niveau-differentiatie uitsluitend via variatie in leerstof zou strijdig zijn met de grondgedachte van het communale leerstofaanbod in de basisvorming. Op dit gebied zijn de mogelijkheden voor differentiatie dus beperkt; de ontwikkelingsgroep heeft in die richting niet meer dan enkele aanknopingspunten willen geven.

– De concrete doelstellingen zijn in dit eerste ontwerp niet gepresenteerd op zo'n manier dat inhouden en gedragingen op een eenduidige en niet mis te verstane specifieke manier aan elkaar gekoppeld zijn. Daardoor is het in dit stadium van het ontwikkelingswerk alleen mogelijk in verband met niveau-differentiatie enkele algemene aandachtspunten voor te leggen.

In het algemeen is de ontwikkelingsgroep, voor wat het onderwijs zelf betreft, ervan overtuigd dat niveau-onderscheid met name tot uitdrukking kan komen doordat op het hogere niveau sprake is van complexere toepassingssituaties waarbij meer en diverser elementen (verschijnselen, verbanden, verklaringen etc.) in beschouwing moeten worden genomen en waarbij leerlingen een grotere zelfstandigheid bij het structureren en oplossen van vragen en problemen dienen te vertonen.

Voor wat betreft de toetsing kan iets dergelijks worden opgemerkt. Aansluitend bij het gegeven onderwijs zal er bij toetsitems voor het hogere niveau sprake zijn van 'meer' informatie, waar de leerlingen iets mee moeten doen, van een geringere structurering van (deel)vragen en een complexere en nieuwe situatie waarop kennis en inzichten moeten worden toegepast.

Verder zou bij de toetsing van de eindtermen ten aanzien van het onderscheid tussen meer reproductieve en meer productieve opdrachten bij het algemene niveau meer nadruk gelegd kunnen worden op reproductieve opdrachten (ter illustratie: bij de huidige mavo-examens liggen deze verhoudingen op 70 à 80 procent reproductie versus 30 à 20 procent productie op het hogere D-niveau, respectievelijk 80 à 90 procent reproductie versus 20 à 10 procent op het lagere C-niveau). Hierbij gaat het echter om centrale toetsing. Bij de toetsing op schoolniveau is toetsing van 'productie' beter mogelijk en is dus ook een hoger percentage productie aanbevelenswaardig.

Aanbevelingen

1. Een periode van intensieve leerplan- en toetsontwikkeling in de schoolpraktijk zou gereserveerd moeten worden om te komen tot een meer definitieve vaststelling van de eindtermen, alsmede tot de uitwerking hiervan in leerplannen, schoolwerkplannen en voorbeeldlesmateriaal. Dit is om een aantal redenen zeer gewenst: de marginale plaats die het vak geschiedenis en staatsinrichting thans in het lbo inneemt, de veranderingen die in vergelijking met het gangbare onderwijs op mavo, havo en vwo in dit ontwerp zijn voorgesteld en de in de basisvorming vastgelegde beperkte tijdsruimte voor het vak, waarbinnen niettemin de kwaliteit van het onderwijs op een hoog peil moet liggen. In de tekst is in dit verband, met name in de paragraaf over implicaties, al een reeks aandachtspunten aan de orde gekomen.

De meest klemmende worden tot slot hieronder genoemd:

- Nauwe samenwerking tussen leerplan- en toetsontwikkeling (en -onderzoek).
- Coördinatie met de leerplan- en toetsontwikkeling in het basisonderwijs in verband met het bevorderen van een goede longitudinale afstemming.
- Afstemming met de vakken aardrijkskunde en economie in verband met het bevorderen van de gewenste samenhang tussen de mens- en maatschappijvakken.
- Beroepenoriëntatie en in dit verband de afstemming met techniek en economie.
- Afstemming met informatiekunde en met de mens- en maatschappijvakken in verband met de toepassing van nieuwe informatietechnologie.
- Het belang van taalvaardigheid voor het vak en in dat verband de betekenis van het vak Nederlands.
- Concretisering van het onderdeel staatsinrichting.
- Ontwikkeling van omgevingsgeschiedenis.
- Ontwikkeling en uitwerking van de implicaties van de algemene doelstellingen: inzicht in samenlevingen en culturen in het verleden en de historiciteit van de hedendaagse samenleving, in eigen betrokkenheid bij (historisch gegroeide) maatschappelijke verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken, in verschillen en overeenkomsten tussen verschillende samenlevingen in verleden en heden en de ontwikkeling van besef omtrent de betekenis van waarden en normen.
- Het stimuleren van een actieve, onderzoekende en persoonlijk betrokken houding bij leerlingen, waarbij zij ook ervaring opdoen met vaardigheden; aandacht voor praktische toepasbaarheid van het vak.
- Het onderscheid tussen het algemene en hogere niveau. Differentiatie in de uitwerking van inhoud, naar leerwegen en niveaus op basis van verschillen in capaciteiten, ervaringen, interesses en leerstijlen van

leerlingen.

- Bevordering van gelijkwaardigheid tussen jongens en meisjes en de onderwijsgerichte toepassing van vrouwengeschiedenis in dit verband.
 - Intercultureel onderwijs.
 - De noodzaak om de eindtermen actueel te houden.
2. In nauwe samenhang met het hierboven gestelde dienen nascholings- en begeleidingsprogramma's ontwikkeld te worden.
 3. Er dient, parallel aan andere vakken, onderzocht te worden hoe de aansluiting tussen basisvorming en het examenprogramma voor mavo-C/D zonder niveauverlies kan plaatsvinden. Immers, dit programma veronderstelt 400 lesuren (10 lesuren over 4 jaar gespreid) en de basisvorming biedt daarvan slechts 200. De vrije ruimte geeft, omdat een dergelijk probleem meerdere vakken betreft, daarvoor slechts in beperkte mate soelaas, zodat er sprake is van een pijnlijk knelpunt dat onderzocht en opgelost moet worden. Mutatis mutandis geldt iets dergelijks ook voor de andere vormen van voortgezet onderwijs en voor het lbo, indien de ministeriële plannen tot harmonisatie lbo-C/mavo-C verder worden doorgevoerd.

Bijlage 1

Vakspecifieke richtlijnen voor het vak geschiedenis en staatsinrichting

Richtlijnen voor de ontwikkeling van eindtermen voor het vak geschiedenis en staatsinrichting

- A.1. Er is een evenwichtige aandacht nodig voor de drie aspecten: kennis van basisstructuren, vaardigheden om te handelen en inzicht in de culturele omgeving (zie hiervoor het WRR-advies op dit punt).
2. Er is een evenwichtige aandacht nodig voor het tot stand brengen van een gezamenlijke culturele basis en het recht doen aan verschillen tussen leerlingen vanuit hun eigen identiteit. Dit geldt zowel de levensbeschouwelijke als de culturele pluriformiteit.
3. Er is specifieke aandacht nodig voor het bevorderen van gelijke kansen voor meisjes.
4. Er is enige afstemming nodig met betrekking tot de eindtermen basisonderwijs en met betrekking tot de eindtermen van de verschillende verplichte vakken van de basisvorming.
5. Er is in het algemeen aandacht nodig voor aspecten van informatietechnologie in de verschillende vakken.
- B.1. Er is specifieke aandacht nodig bij dit vak voor het tot stand brengen van een gezamenlijke culturele basis en het recht doen aan verschillen tussen leerlingen vanuit hun eigen identiteit.
2. Ook elementen die tot het vak maatschappijleer worden gerekend, kunnen aan de orde komen. In dit verband is aandacht voor aspecten van beroepenoriëntatie nodig (zie WRR-advies op dit punt). Voor deze aspecten is afstemming met de eindtermen voor de vakken economie en techniek nodig.

Voorlopig standpunt van het bestuur van de VGN ten aanzien van het advies Eindtermen Basisvorming Voortgezet Onderwijs.

Waarom komt het bestuur van de VGN met een voorlopig standpunt? Op 18 maart a.s. wordt immers een hearing georganiseerd voor leden en niet-leden op basis waarvan een definitief standpunt ingenomen wordt. Voor het formuleren van een voorlopig standpunt zijn desondanks enkele redenen aan te voeren. In de eerste plaats acht het bestuur het van belang om in een vroeg stadium alle betrokkenen, zowel de eindtermencommissie als ook de politici, duidelijk te maken hoe vanuit het geschiedenisonderwijs gedacht wordt over het rapport betreffende de eindtermen geschiedenis en staatsinrichting. Daarnaast kan een voorlopig bestuursstandpunt een leidraad vormen voor docenten bij het bekijken en beoordelen van het rapport.

Algemene opmerkingen

Allereerst wil het bestuur zijn waardering uitspreken voor de door de commissie eindtermen geschiedenis en staatsinrichting verrichte werkzaamheden. In een zeer korte tijd is de commissie er in geslaagd een rapport te presenteren dat onze bewondering afdwingt en ook voor een belangrijk deel onze instemming verdient. Desondanks zijn er enkele punten van kritiek. Deze zullen hoofdstuksgewijs aan de orde worden gesteld. Het betreft hier met name kritiek in hoofdlijnen, een meer gedetailleerd commentaar zal na de hearing van 18 maart verwacht kunnen worden.

Ad hoofdstuk 1

In 1.1 wordt gesproken van een nieuw schoolvak op het eerste niveau. Dit is erg onduidelijk, een uitleg is hier vereist. Bij paragraaf 1.2 zou als knelpunt de niveau-problematiek toegevoegd moeten worden. De commissie is er tot dan toe niet in geslaagd hiervoor een oplossing te vinden en toevoeging hier lijkt derhalve op zijn plaats. Bij 1.2 punt 4 worden commissies HEG en BRUG aangehaald als voorstanders van thematisch onderwijs. Wij wijzen erop dat deze commissies zich grotendeels baseerden op de bestaande onderwijspraktijk en de bestaande methodes.

Ad hoofdstuk 2

In zijn algemeenheid onderschrijven we de in dit hoofdstuk vermelde uitgangspunten en doelstellingen, maar hebben hierbij de volgende opmerkingen.

Geprobeerd is een compromis te bereiken tussen de chronologische indeling van de geschiedenis en de indeling in maatschappijtypen. Deze poging verdient ons inziens alle lof. Het blijkt echter met name in de verdere uitwerking dat de indeling in maatschappijtypen na 1500 meer problemen oplevert en dat deze dan ook uiteindelijk geheel verlaten wordt.

Het uitgangspunt dat de inhouden gelijkelijk verdeeld moeten zijn over de verschillende aspecten van samenlevingen (politiek, sociaal-economisch, cultureel-mentaal) kunnen wij onderschrijven. Echter in de uitwerking blijkt dat dit uitgangspunt in de eindtermen tot 1500 wel geconcretiseerd is en daarna veel minder. De eindtermen krijgen dan een overheersend politiek karakter.

Een doordachte taxonomie ontbreekt. Dit leidt tot problemen bij de uitwerking in concrete doelstellingen: hoe moeten deze precies gelezen worden: globale aanduidingen, stofomschrijvingen?

In paragraaf 2.1 zou ons inziens onder punt 1 toegevoegd moeten worden: 'Het verwerken van kennis, *'inzichten'* en vaardigheden...'

In het begin van paragraaf 2.2 wordt gesproken over de relatie tussen de vakonderdelen geschiedenis en staatsinrichting. Allereerst zou deze relatie uitgebreider en duidelijker aan de orde moeten komen. Daarnaast is ons inziens in de uitwerking van beide onderdelen die relatie moeilijk te leggen. We pleiten er derhalve voor om ook in de uitwerking in eindtermen de relatie tussen geschiedenis en staatsinrichting duidelijk te leggen en aan te duiden.

In 2.2.1 wordt gesproken over vrouwenemancipatie. Dit is zeker een belangrijke ontwikkeling in de samenleving. Ook andere emancipatiebewegingen worden door ons echter belangrijk geacht, met name van culturele minderheden. In dezelfde alinea wordt gesproken over het belang van etniciteit voor iemands plaats in de samenleving. In de verdere uitwerking komt dit echter niet terug.

Ten aanzien van paragraaf 2.2.2 stelt het bestuur zich achter de visie van de commissie op het vakonderdeel staatsinrichting.

Bij de typering van houdingen in paragraaf 2.3 lijkt het echter uitsluitend te gaan om houdingen, die te maken hebben met het vakonderdeel geschiedenis. Betekent dit dat er geen zijn voor het onderdeel staatsinrichting (de onder 2.3.f genoemde houding bijvoorbeeld)? Bij houding f zouden we graag toegevoegd zien '... waarden en normen die in en voor de *'multiculturele'* Nederlandse samenleving van belang gevonden worden.'

Paragraaf 2.4: de doelstellingen kunnen we over het algemeen wel onderschrijven, maar we zouden ze minder vaag geformuleerd willen hebben. Voorts vragen we ons af of de doelstellingen niet te hoog gegrepen zijn, met name de doelstellingen voor staatsinrichting. De toevoeging 'enig' in elke doelstelling lijkt ons zonder betekenis, dit moet weggelaten worden.

Paragraaf 2.5.a: eerste streepje. Deze opmerkingen ten aanzien van het lbo komen denigrerend over alsof er op het lbo nog geen werkwijze zou zijn en of de lbo-leerlingen en docenten zich zouden moeten aanpassen bij de overige schooltypen. We zouden ervoor willen pleiten dat het onderwijsaanbod wordt afgestemd op het lbo en daar gehanteerde werkwijzen. Het gaat dus nadrukkelijk om *afstemming* van lbo en avo op elkaar en niet om aanpassing van het lbo aan avo.

Paragraaf 2.6 werpt zijn schaduw vooruit op hoofdstuk 3 en zal aldaar bekritiseerd worden.

De open- en handelingsdoelstellingen in 2.7 worden door ons onderschreven.

Ad hoofdstuk 3

We zijn niet ingegaan op concrete eindtermen, maar hebben ons beperkt tot globale kritiek.

Allereerst is er ons inziens weinig relatie tussen uitgangspunten en doelstellingen in hoofdstuk 2 en de uitwerking in concrete

doelstellingen in hoofdstuk 3. De in hoofdstuk 3 genoemde inhouden zijn erg traditioneel en ook erg moeilijk niet alleen voor het eerste, maar ook nog voor het tweede niveau. Ons grootste bezwaar is dat de hoeveelheid stof te veel is. Dit is ondoenlijk in 3 leerjaren. Daarbij maakt een dergelijke grote hoeveelheid stof de behandeling in thema's onmogelijk en leidt onherroepelijk tot overzichtsgeschiedenis.

Het is onduidelijk welke systematiek er zit in de stofkeuze; er ontbreken criteria, waardoor de stofkeuze een willekeurig karakter lijkt te hebben. De stof is voorts erg Europeacentrisch. Daarnaast bevatten de eindtermen veel overlappingsen tussen Europa en Nederland. (Zo lijkt het ons overbodig het ontstaan van kapitalisme zowel in Nederland als in de rest van Europa te beschrijven.)

De namen, termen en begrippen lijken ook willekeurig gekozen te zijn. Onze voorkeur zou uitgaan naar namen, termen en begrippen die generaliseerbaar zijn. Als voorbeeld noemen we bij 1B 4 slavernij en imperium als generaliseerbare begrippen, terwijl het voor ons onduidelijk is waarom een naam als Vestaalse maagden in dit rijtje is opgenomen.

Het zwaartepunt van de stofinhoud ligt ook duidelijk in de 20e eeuw. Ons inziens is die nadruk te groot. Zoals al eerder opgemerkt is in de eindtermen na 1500 de indeling in maatschappijtypen verlaten en krijgen de eindtermen een overwegend politiek karakter.

Niveaueverschillen worden amper aangegeven en waar dit gebeurt is het op een willekeurige wijze. Wij vragen ons af hoe de toetsing van het niveaueverschil plaats zal moeten vinden. In zijn algemeenheid willen we onze bezorgdheid uitspreken over de toetsing. Het is nu nog volslagen onduidelijk hoe dit zal geschieden.

Het bestuur beveelt de commissie aan de eindtermen geschiedenis in paragraaf 3.1 te herzien in het licht van bovenstaande opmerkingen en met name de uitgangspunten en doelstellingen van hoofdstuk 2 toe te passen op de concrete eindtermen.

De in 3.1.VI genoemde historische vaardigheden zijn opgenomen zonder een verdere relatie te leggen met de lespraktijk: hoe zou men hiermee in de praktijk uit de voeten kunnen? Daarnaast is hierin geen niveau-onderscheid gemaakt.

Ten aanzien van paragraaf 3.2 Staatsinrichting merken wij op dat hier weliswaar de relatie met hoofdstuk 2 duidelijker is, maar dat de eindtermen zeer abstract en vaag zijn. We noemen een voorbeeld, 1.4: *'het kunnen beschrijven en verklaren van taken, bevoegdheden, functies, samenstelling, werkwijze, werkzaamheden en functioneren van politieke en ambtelijke bestuurlijke or-*

ganen, adviesorganen, politieke partijen, actie-, pressie- en belangengroepen'. Dit is te veel en te vaag. Er moeten keuzes worden gemaakt: welke taken, bevoegdheden en functies van welke bestuurlijke organen, partijen en belangengroepen? Zo weten leraar en leerling niet wat van hen verwacht wordt. Paragraaf 3.2 zou dus geconcretiseerd moeten worden en dan zouden daarin keuzes moeten worden gemaakt.

Hoofdstuk 4 kunnen wij zonder meer onderschrijven.

Samenvattend kunnen wij stellen dat wij het rapport in grote lijnen onderschrijven, maar dat het op een aantal punten zal moeten worden bijgesteld wil het resultaat van de commissie toepasbaar zijn op het onderwijs in de basisvorming.

Bestuur van de VGN

kaar. Verder waren zowel de 'radicalen' als de 'gematigden' vertegenwoordigd en de verschillende nationaliteiten van het Habsburgse Rijk. Zij verenigden zich op basis van een Beginselprogramma. Dit Beginselprogramma was geen partijprogramma in de strikte zin van het woord. Er was ook nog geen sprake van een oprichting van een wettelijk toegestane partij. Men moest noodgedwongen buiten de legaliteit blijven omdat wettelijke bepalingen de vorming van massaorganisaties verboden, indien zij een supranationaal karakter droegen.

We moeten echter niet de vergissing maken de Oostenrijkse sociaaldemocratie na Hainfeld uitsluitend als een burgerrecht- en kiesrechtbeweging te zien. Het is waar, de strijd voor deze rechten was een wezenlijk instrument om de arbeiders aaneen te smeden en te mobiliseren. Maar het Beginselprogramma bevatte ook een openingshoofdstuk, waarin de Oostenrijkse sociaaldemocratie zich bekende tot het historisch materialisme en dus tot het werk van Karl Marx en Friedrich Engels. Ze zat daarmee op dezelfde lijn als het marxistische centrum rond August Bebel en Karl Kautsky van de SPD. De nieuwe partij koos hiermee voor een politieke strategie met als uiteindelijk perspectief de revolutie, dat wil zeggen, de fundamentele verandering van de maatschappelijke verhoudingen.

Het begrip revolutie werd door Victor Adler echter niet opgevat als een 'gewelddadige omverwerping' zoals de Franse revolutie of de revolutie van 1848. Hij zag de revolutie inhoudelijk in een nog groter verband, namelijk als een diepgaande verandering van de menselijke cultuur. Daarmee stuiten we op een van de wezenlijke kernen van het programma van de Oostenrijkse sociaaldemocratie, een fundamentele kritiek op de burgerlijke cultuur. Deze werd gezien als een puur materialistische cultuur. De bourgeoisie was er niet in geslaagd de progressieve aanzetten van de burgerlijke cultuur van de 18e en 19e eeuw verder te ontwikkelen. Zo kunnen we – hoe paradoxaal het in eerste instantie ook lijkt – Friedrich Nietzsche zien als een van de geestelijke vaders van de Oostenrijkse sociaaldemocratie, naast Marx en Engels natuurlijk.

De moderne ontwikkelingen in Wenen rond de eeuwwisseling op het gebied van wetenschap en kunst worden tegenwoordig enorm op de voorgrond geplaatst. Maar in feite waren het destijds randverschijnselen. Het katholicisme in het Habsburgse Rijk oefende rond 1900 nog een drukkende culturele hegemonie uit. Het is dan ook begrijpelijk dat juist jonge burgerlijke intellectuelen zoals Victor Adler in het proletariaat de klasse meenden te zien die de progressieve erfenis van een reactionair geworden bourgeoisie verder zou ontwik-

kelen. In het Hainfelder Beginselprogramma stond dan ook als centrale these: *'Het eigenlijke programma van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Oostenrijk bestaat uit het politiek organiseren van het proletariaat, het proletariaat bewust te maken van haar toestand en haar taak, het geestelijk en fysiek strijdbaar te maken en strijdbaar te houden...'*

Vanaf het eerste begin was de Oostenrijkse sociaaldemocratie daarom niet alleen een politieke beweging en een vakbeweging, de organisatie bemoeide zich ook actief met de persoonlijke vorming van de arbeiders en met de ontwikkeling van een arbeiderscultuur. Deze activiteiten werden als zeer wezenlijk beschouwd.

Marxisme en het nationaliteitenprobleem

Tot ongeveer 1905 overheerste evenwel nog de opvatting dat 'marxisme' identiek was met 'historisch materialisme'. Pas rond deze tijd kwam een tweede generatie van jonge, vaak burgerlijke intellectuelen in de Duitse Sociaal Democratische Arbeiderspartij in Oostenrijk sterk naar voren. Zij hadden een veel breder begrip van het marxisme. De directe aanleiding hiervoor was de vraag naar een mogelijke oplossing van het nationaliteitenprobleem door een omvorming van het Habsburgse Rijk.

De partij was een bovennationale organisatie en had zichzelf al in 1897 gereorganiseerd als een federatie van autonome, nationale sociaaldemocratische partijen. In 1899 nam een algemene partijvergadering het zogenaamde 'Brunner Nationaliteitenprogramma' aan. Dat was dus nog twee jaar voordat het eerste formele partijprogramma was opgesteld, het 'Wiener Programm' van 1901.

Men zag het nationaliteitenprobleem als een directe bedreiging van de sociaaldemocratie. Ten eerste omdat men daarin de oorzaak zag van het economisch achterblijven van de Habsburgse monarchie bij West Europa en het Duitse Rijk. Ten tweede omdat juist de rechtse partijen bij het nationaliteitenconflict goed garen spinnen. Deze zagen de oplossing in een autoritaire, dictatoriale omvorming van het Rijk.

Het is niet toevallig dat de twee invloedrijkste en belangrijkste persoonlijkheden uit de geschiedenis van de Oostenrijkse sociaaldemocratie, Karl Renner (1870–1950) en Otto Bauer (1881–1938) met artikelen over het nationaliteitsvraagstuk de aandacht op zich vestigden. Het was juist op dit terrein dat de behoefte aan concrete deskundigheid werd gevoeld. En deze behoefte

aan vakmensen werd groter, naarmate de dagelijkse politieke vraagstukken waarmee de partij en de vakbeweging werden geconfronteerd concreter werden.

Dit werd helemaal duidelijk toen het algemeen mannenkiesrecht in 1907 werd ingevoerd. De sociaaldemocratische fractie had in totaal 87 van de 516 zetels en was de tweede partij in het parlement. Maar deze relatief jonge vakmensen waren niet alleen geïnteresseerd in staatsrechtelijke, economische en sociaalpolitieke vraagstukken. Zij werden ook in hoge mate geboeid door de toen actuele ontwikkelingen op het gebied van kentheorie, natuurfilosofie en psychologie. Men kan eigenlijk wel van het ontstaan van een 'integraal marxisme' spreken, een ontwikkeling die zich ook in andere Europese landen voordeed.

Austromarxisme

Otto Bauer.

In hetzelfde jaar 1907 werd het theoretische orgaan van de Duitse sociaaldemocratie in Oostenrijk opgericht, *Der Kampf*, waarin een marxistisch debat op hoog niveau werd gevoerd. Marxisme werd in *Der Kampf* niet opgevat als een gesloten theorie en het blad zag als haar taak dan ook niet het vormgeven van een bepaalde orthodoxie. Marxisme werd gezien als een open systeem van kennisvergroting en kritiek.

Vanaf nu kan men spreken van *austromarxisme*. Het was geen afgeschermd frakkie of school, maar een levendige discussie tussen werkelijk zeer verschillende geesten, van rechts tot links in de sociaaldemocratie. Pas toen de leiders van de Oostenrijkse sociaaldemocratie in 1934 tot emigratie gedwongen werden, kwam er een eind aan deze discussie.

Het is onmogelijk de lange rij van deelnemers aan dit debat binnen het austromarxisme te noemen. Enkele kopstukken waren Rudolf Hilferding, een theoreticus

Sociaaldemocratische demonstratie voor algemeen kiesrecht op 28 november 1905 in Wenen.

van het imperialisme met zijn boek *Das Finanzkapital*, Otto Neurath, een lid van de Wiener Kreis, een modern filosoof en Alfred Adler, de grondlegger van de psychologie van het individu.

De ondergang van het Habsburgse Rijk

De grootste bloei beleefde het austromarxisme na de ineenstorting van het Habsburgse Rijk aan het einde van de Eerste Wereldoorlog, toen de Eerste Republiek Oostenrijk werd gevormd.

Een aantal traumatische ervaringen gedurende de laatste jaren van de Oostenrijks-Hongaarse sociaaldemocratie hadden diepe sporen achtergelaten. Allereerst was de 'kleine Internationale' van de Oostenrijkse sociaaldemocratische partijen door het opkomende nationalisme uit elkaar gespat. In 1911 ontstond een niet meer te overbruggen breuk tussen Duits/Oostenrijkse en Tsjechische sociaaldemocraten. Op de tweede plaats ervoer de sociaaldemocratische beweging in toenemende mate haar machteloosheid tegenover een staatsmacht, die onder de k.k. ministerpresident Karl Graf Stürgkh een in toenemende mate autoritaire richting volgde wat betreft de binnenlandse politiek. In maart 1914 werd het parlement naar huis gestuurd. Ten derde faalde de sociaaldemocratie in haar streven de buitenlandse politieke koers van het land te veranderen. Die politiek hield vanaf 1908 in toenemende mate rekening met oorlog, een oorlog die kon uitgroeien tot een Europese oorlog. De meerderheid van de sociaaldemocraten werd meegesleurd in de golven van chauvinisme bij het uitbreken van de oorlog in 1914.

Dit falen in het zicht van de oorlog werd een overheersende ervaring voor de jonge austromarxisten rond Otto Bauer, Friedrich

Adler en Max Adler. De zoon van de voorman van de linkervleugel Victor Adler, Friedrich, pleegde op 21 oktober 1916 een aanslag op het leven van de ministerpresident Karl Graf Stürgkh. Hij trachtte daarmee een daad van protest tegen de oorlog en de dictatuur te stellen die door niemand genegeerd kon worden. Maar tevens protesteerde hij op deze manier tegen het morele falen van de sociaaldemocratie. Adlers verdedigingsrede van mei 1917 is tot op de dag van vandaag een van de indrukwekkendste documenten van het austromarxisme.

Toen door de nood, de honger en de oorlogsmoeheid steeds meer arbeiders van zins waren in actie te komen, nam de invloed van de linkervleugel in de partij toe. Onder leiding van de uit Russische gevangenschap teruggekeerde Otto Bauer, bezette zij aan het begin van de Eerste Republiek de sleutelposities in de partijleiding.

Dat was een van de redenen dat de eenheid van de Duitse sociaaldemocratie in Oostenrijk behouden bleef in een periode waarin andere arbeidersbewegingen uit elkaar vielen als gevolg van meningsverschillen tussen sociaaldemocraten en communisten. De Communistische Partij van Oostenrijk is nooit meer dan een marginaal partijtje geweest.

De sociaaldemocratie en de Eerste Republiek

In 1918 werd de Oostenrijkse sociaaldemocratie de wezenlijke politieke kracht die de nieuwe Republiek vorm gaf. Gesteund door een brede massabeweging, door een ongekende stroom van nieuwe leden, probeerde de sociaaldemocratie als sterkste fractie in het parlement het politieke systeem zo veel mogelijk te democratiseren. Hierbij speelde ook de democratisering van de strijdkrachten een beslissende rol: vanaf het allereerste begin werden de belangrijkste delen van de gewapende staatsmacht door middel van de 'Volkswehr' onder sociaaldemocratische controle gebracht en onttrokken aan de invloed van conservatief rechts.

De coalitieregering van 1919/1920 van sociaaldemocraten en christendemocraten onder leiding van Karl Renner legde ook de fundamenteën voor een indrukwekkende politiek van sociale hervorming. Het kernstuk daarvan werd de invoering van de 8-urige-werkdag en een systeem van overheidsondersteuning bij werkloosheid.

In 1920 traden de sociaaldemocraten echter uit de coalitie, en tot 1934 zouden ze op nationaal niveau met een oppositierol moeten nemen. Maar op een ander niveau beleefde de sociaaldemocratische politiek van hervorming een hoogtepunt: in

Wenen ontwikkelde zich een socialistische gemeentepolitiek, die vele steden in de wereld tot voorbeeld zou strekken.

Een slechtere uitgangspositie voor de hervormingsplannen van de Weense sociaal-democratische politici was nauwelijks denkbaar: bij de overname van de macht in mei 1919 (na een dankzij het op gemeentelijk niveau ingevoerde algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen indrukwekkende stembusoverwinning) stond de stad aan de rand van de afgrond. De economie was ontredend, de stedelijke financiën waren ontvrikt, en de inflatie was enorm. Voedseltekorten veroorzaakten hongersnood, er was gebrek aan brandstof, en een omvangrijke griep epidemie veroorzaakte onbeschrijflijke ellende. In het Wienerwald hakten huisvrouwen bomen om, meubilair uit de Habsburgse paleizen werd verkocht om van de opbrengst voedsel te kunnen kopen, de zwarte markt tierde welig. Een situatie die, ondanks een programma tot leniging van de nood, nog tot het begin van de jaren twintig zou aanhouden.

In het licht van deze zorgwekkende omstandigheden zagen de nieuwe sociaaldemocratische machthebbers af van hun aanvaankelijke voornemen het gehele woning- en grondbezit te onteigenen en de productie van de eerste levensbehoeften in eigen hand te nemen. In plaats daarvan bevorderden ze de opbloei van de kapitalistische economie – in een latere fase van de geschiedenis zou deze dan wel voor een socialistische plaatsmaken. Ze zagen ook in dat de lonen laag moesten blijven om de concurrentiepositie van de industrie op peil te houden. Daartegenover dienden dan wel allerlei sociale maatregelen te staan die mensen met lage inkomens ten goede kwamen. Eind 1922 was de gemeentelijke begroting gesaneerd, zodat een begin gemaakt kon worden met daadwerkelijke uitvoering van de hervormingsplannen. Het benodigde geld werd daar gehaald, waar het zat: bij de meer vermogende inwoners van de stad. Wethouder van financiën Hugo Breitner voerde daartoe sterk progressieve belastingen in op onroerend goed, bedrijfswinsten, huurinkomsten en luxe-artikelen.

De politiek van het rode Wenen

Met de aldus ter beschikking gekomen gelden werd een ambitieus sociaal programma gerealiseerd. De enige grote stad ter wereld met een geheel sociaaldemocratisch bestuur nam een omvangrijk aantal maatregelen, die haar al vlug internationale vermaardheid opleverde. De anatoom Julius Tandler richtte als wethouder van volksgezondheid talrijke poliklinieken, consultatiebureaus, crèches en kin-

dertehuizen op. Hij bevorderde op velerlei wijze de algemene gezondheidstoestand, en bracht het maatschappelijk werk – tot dan toe een zaak van de particuliere liefdadigheid – onder in een gemeentelijke sociale dienst. Tandlers succes, met name wat betreft het terugdringen van de kindersterfte en de tuberculose, leverde een aanzienlijke bijdrage aan de toenmalige reputatie van Wenen.

Otto Glöckel, inspecteur voor het onderwijs in de stad, voerde een grondige modernisering van het basis- en voortgezet onderwijs door; tevens droeg hij de psycho-

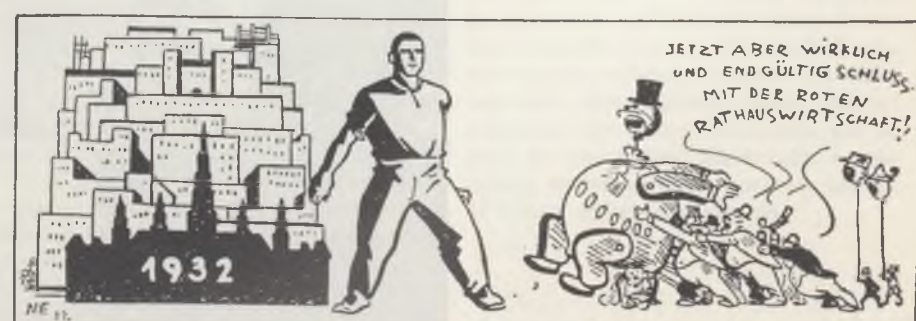
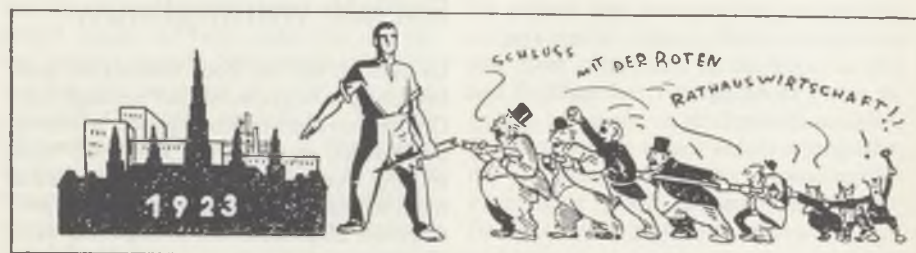
analyticus Alfred Adler op in de basisscholen faciliteiten te laten aanbrengen voor de psychologische begeleiding van kinderen, en persoonlijk de onderwijzers les te geven in kinderpsychiatrie.

De volwasseneneducatie kreeg eveneens veel aandacht: dankzij de inzet van de historicus Ludo Moritz Hartmann werden de arbeiders ruime mogelijkheden geboden zich geestelijk verder te ontwikkelen. Ook op dit gebied liep Wenen voorop in de wereld.

De vanaf het begin van de Oostenrijkse sociaaldemocratie zo essentieel geachte

KURZE WAHLGESCHICHTE 1919–1932

Jedesmal schreien sich die antimarxistischen Schreihölse im Kampf gegen uns die Kehlen wund; aber unsere Stimmenzahl wächst — wie unsere Leistungen — von Wahl zu Wahl. Zeichnung von A. Negrelli

'Der Sozialdemokrat', april 1932.

doelstelling van veelzijdige persoonlijke vorming en cultuur vond in deze jaren haar verwezenlijking. De lang gekoesterde idee van een culturele revolutie, van een 'nieuwe mens', kon nu worden geconcretiseerd. Vooraanstaande kunstenaars maakten zich daarbij verdienstelijk, zoals de beeldhouwers Anton Hanak en Fritz Wotruba en de componist Anton Webern, die de *Wiener-Arbeiter-Sinfonie-Konzerte* dirigeerde (waarbij naast werken van Bach tot Bruckner veel Mahler, en ook Schönberg en Berg ten gehore werden gebracht).

Titelblad van het tijdschrift 'Die Unzufriedene', 30 augustus 1930.

Sociale woningbouw

De politiek van het Rode Wenen vond haar bekroning in de gemeentelijke woningbouw. Om de omvangrijke woningnood te bestrijden werden er tussen 1923 en 1933 bijna 64.000 wooneenheden gebouwd, meestal in grote blokken van een paar verdiepingen. Ongeveer 20 procent van de begroting werd jaarlijks aan de bouwactiviteiten besteed. De oppervlakte van de nieuwe woningen bleef overigens wel klein en hun inrichting

eenvoudig, maar daarvoor konden er veel worden opgeleverd. De meeste waren slechts 38 m² groot en bestonden uit één kamer, een keuken, vestibule en wc. De beperkte ruimte en het ontbreken van comfort (bijvoorbeeld geen badkamer) werden echter gecompenseerd door de bouw van ruimtes voor gezamenlijk gebruik als wasserijen en badhuizen. Bovendien werd er gezorgd voor de aanleg van kinderspeelplaatsen en groenvoorzieningen, en de vestiging van bibliotheken, bioscopen, apotheken en allerlei dienstverlenende instanties.

Doordat zonder winst oogmerk werd gebouwd en verhuurd konden de huren laag gehouden worden. De toewijzing van de woningen geschiedde op grond van urgentie.

De gemeentelijke bouwwoede had behalve een sociaal ook een belangrijk economisch aspect: ze zorgde voor werkgelegenheid in een tijd van ontzaglijke werkloosheid en gaf nuttige impulsen aan een kwinjende conjunctuur.

En ook in partijpolitiek opzicht was ze van groot gewicht: de machtige woningblokken waren het tastbare symbool van het succes van de sociaaldemocratie, en voor de arbeiders een object van indentificatie. Als niets anders weerspiegelden ze de veranderde machtsverhoudingen in de stad. Was de Ringstrasse, de in de jaren 1860-'80 op de geslechte stadswallen aangelegde boulevard, het zinnebeeld van de triomferende liberale burgerij, de grote wooncomplexen die nu het stadsbeeld gingen bepalen, symboliseerden de macht van de arbeidende klasse. Vandaar de trotse betiteling: Ringstrasse des Proletariats.

Het meest monumentale voorbeeld hiervan is wel het één kilometer lange Karl-Marx-

De Karl-Marxhof met het beeld 'De Zaaier'.

Hof aan de Heiligenstädter Strasse, tussen 1926 en 1930 gebouwd door de architect Karl Ehn. Het voldeed aan alle eisen: hygiënische woningen met elektriciteit en stromend water, met rondom veel licht en groen, en met talrijke bij het complex behorende voorzieningen. Daarnaast is het gebouw ook in architectonisch opzicht interessant. Net als de meeste andere in het kader van de sociale woningbouw ontstane woonblokken is het Karl-Marx-Hof een belangwekkend voorbeeld van de toen in

De bevolking van Wenen na 1918; hout sprokkelers in het Wienerwald.

zwang zijnde Internationale Stijl. Want buitenlandse architecten volgden de ontwikkelingen in Wenen met veel belangstelling en lieten zich er soms direct door inspireren.

Scherpe tegenstellingen tussen de zuilen

Radicaal-democratische opvattingen, eisen tot een hervormingsgezin sociaal beleid, een reformistische socialistische gemeentepolitiek, en een onverholven aanspraak op culturele hegemonie waren de karakteristieken van de sociaaldemocratische beweging in de jaren twintig. Maar ze waren ook aanleiding en prikkel voor de steeds sterker wordende pogingen van haar tegenstanders de macht van deze beweging te breken.

Gedurende de hele Eerste Republiek (1918-1932) stonden de sociaaldemocraten en christen-socialen lijnrecht tegenover elkaar.

Beide partijen hadden zich ontwikkeld tot heuse 'zuilen' (in Oostenrijk 'Lager' genaamd), die het gehele maatschappelijke leven van hun achterban hadden georganiseerd. Het systeem vertoonde grote overeenkomst met dat in Nederland, alleen bleek er in Oostenrijk aan de top van de zuilen na 1920 geen enkele samenwerking mogelijk. Het sociaaldemocratische bewind in Wenen werd zelfs op alle mogelijke manieren tegengewerkt.

De rechtse oppositie in de stad zelf kon niet veel anders dan heftig maar machteloos protesteren tegen het 'belastingsadisme' van Breitner, de onderwijshervorming van Glöckel, en het 'woningbolsjewisme'. Maar op nationaal niveau beschikten de christelijk-socialen over de meerderheid, en derhalve over de mogelijkheid Wenen op financieel gebied de duimschroeven aan te draaien. In het begin van de jaren dertig ging de nationale regering er daadwerkelijk toe over fors op de voor de stad beschikbare middelen te korten, hetgeen gevoegd bij de inkomstendaling ten gevolge van de internationale economische crisis het Weense hervormingsprogramma praktisch tot stilstand bracht.

Een nog grotere bedreiging voor de stad dan de onoverbrugbare kloof op politiek gebied tussen de twee zuilen (en een ander verschil met de Nederlandse situatie), was het feit dat beide al gauw over eigen partijlegers gingen beschikken. Aan de Christelijk-Sociale Partij was de 'Heimwehr' verbonden, samengesteld uit na de oorlog overgebleven vrijkorpsen. De sociaaldemocraten richtten in 1923 de 'Republikanische Schutzbund' op.

Beide partijlegers bezaten omvangrijke wapenarsenalen en boden hun leden een volwaardige militaire opleiding. Beide hadden ook een aanzienlijke omvang: de Schutzbund bijvoorbeeld telde in 1930 rond de 80.000 man.

De sociaaldemocratie in de verdrukking

De grote economische crisis die in 1929 begon resulteerde in een ernstige ondermijning van de toch al wankel Oostenrijkse democratie. In 1931 waren er meer dan 350.000 werklozen, en dat aantal zou de daaropvolgende jaren nog toenemen. In het licht van deze crisis brokkelde de electorale aanhang van de christelijk-socialen af, terwijl de sociaaldemocraten en ook de nationaal-socialisten hun posities konden versterken. In mei 1932 werd de christelijk-sociale politicus Engelbert Dollfuss, met steun van de Heimwehr en van kleine rechtse groeperingen, kanselier (Dollfuss had aanvankelijk met de sociaaldemocraten een Grote Coalitie willen vormen, maar Otto Bauer had dit aanbod van de hand gewe-

zen).

De opmars van het nationaal-socialisme baarde de nieuwe kanselier grote zorg, zeker na de machtsovername in Duitsland in januari 1933. Hij wilde tot elke prijs de Oostenrijkse onafhankelijkheid bewaren en een herhaling in eigen land van de Duitse ontwikkelingen voorkomen. Hitler zette Oostenrijk evenwel steeds meer onder druk. Dollfuss zocht in deze situatie steun bij de Italiaanse leider Mussolini, die net als hij bevreesd was voor een Duitse expansie. De Duce beloofde zijn collega hulp, op voorwaarde dat de Oostenrijkse staat naar fascistisch model werd gereorganiseerd, de Heimwehr meer invloed in de regering kreeg, en dat met de sociaaldemocraten grondig zou worden afgerekend.

In de loop van 1933 nam Dollfuss zodoende een aantal maatregelen, die zijn bewind een toenemend autoritair karakter gaven. In maart ontbond hij de Reichsrat, zodat de nazi's niet zoals in Duitsland langs parlementaire weg hun snode plannen zouden kunnen verwezenlijken. In juni verbood hij de nationaal-socialistische partij en liet hij de leden interneren. Voorts verbood hij de Schutzbund, die daarop ondergronds ging.

De vrijheid van meningsuiting, vergadering en pers werden beknót; de één-mei-parades niet meer toegestaan. Al daarvoor, in mei, had Dollfuss het *Vaterländische Front* gevormd, bestaande uit de christelijk-socialen, de Heimwehr en enkele andere organisaties, dat een nieuw, Oostenrijks patriottisme tot uitdrukking moest brengen. Het 'Austro-fascisme' begon gestalte te krijgen.

De SDAPÖ, hoewel de grootste partij (in 1930 had ze meer dan 41 procent van de stemmen gekregen) en met een omvangrijk partijleger achter zich, accepteerde de tegen haar genomen maatregelen schijnbaar gelaten. Waarom liet ze een drastische inperking van haar machtspositie en uitingsmogelijkheden toe, zonder naar het wapen van de algehele staking te grijpen of haar partijleger in te zetten?

De nazi's waren aan de macht in Duitsland, de fascisten in Italië, Hongarije was een rechtse dictatuur, Oostenrijk zelf kende een groeiend nationaal-socialisme en had een regering die over de steun van het leger, de politie, de Heimwehr en van Mussolini beschikte. De meeste socialistische voormannen verwachtten dat verzet onder dergelijke omstandigheden alleen maar tot zelfmoord kon leiden. Bovendien was de partij in meerderheid allesbehalve revolutionair, en zeer bevreesd haar trots, het Rode Wenen, op het spel te zetten.

Houwitzers nemen de Karl-Marxhof onder vuur.

12 februari 1934

Toch brak de burgeroorlog uit. Op 12 februari 1934 besloot de leider van de Schutzbund in Linz zich te verzetten tegen een zoekactie van de politie naar wapenvoorraden, hoewel de partijleiding in Wenen hem dit had ontraden. Toen de politie kwam, werd ze onthaald op machinegeweevuur. Tegelijkertijd mobiliseerde de Schutzbund en werd er een algemene staking afgekondigd. Doch de stakingsoproep vond maar weinig gehoor. De belangrijkste communicatiemiddelen, post, telegraaf, telefoon, en de spoorwegen bleven normaal functioneren, tot voordeel van de regering. De meeste socialistische partijleiders, net ontslagen uit de gevangenis, waren in het geheel niet op een opstand voorbereid en waren niet in staat deze leiding te geven. Toen enige uren na het begin van de acties in Wenen bleek, dat de binnenstad met haar regeringscentra voor de opstandelingen onneembaar was, vluchtten enkelen van hen, onder wie Otto Bauer, naar het buitenland.

De strijd was op de eerste dag reeds beslist. Niettemin breidde de opstand zich de volgende dagen nog uit. De Schutzbund vocht in de arbeidersbuurten van Wenen, in Linz, Graz en andere industriesteden, maar de meeste arbeiders gingen gewoon naar hun werk en sloten zich niet bij hun strijdende kameraden aan. Zo kon de opstand op de meeste plaatsen vrij gemakkelijk door leger, Heimwehr en politie worden onderdrukt. In de Weense arbeiderswijken boden de mannen van de Schutzbund echter hardnekkig weerstand. Ze hadden zich verschanst in de pasgebouwde woningblokken, welke goed verdedigbare, strategisch gelegen bastions bleken. Met name het Karl-Marx-Hof was een bolwerk van verzet.

Om zo snel mogelijk aan de gevechten een

einde te maken, en zijn image van kracht-dadig leider tegenover de buitenwereld niet nog meer op het spel te zetten, greep Dollfuss naar harde middelen. Hij zette de artillerie in en liet de socialistische wooncomplexen (waarin zich ook vrouwen en kinderen bevonden) onder vuur nemen. Het laatste verzet was nu snel gebroken. Na vier dagen hadden alle opstandelingen zich overgegeven.

De burgeroorlog was voorbij. De sociaaldemocraten hadden (volgens de officiële cijfers) 196 doden te betreuren, de regeringstroepen 118. Negen aanvoerders van de opstandelingen werden terechtgesteld.

Dollfuss greep de burgeroorlog aan om de SDAPO geheel te verbieden, de sociaaldemocraten uit de Weense gemeenteraad en uit de provinciale raden te verwijderen, de vrije vakbonden onwettig te verklaren, sociaaldemocratisch bezit te confisqueren, en massa-arrestaties te verordonneren. Spoedig zette hij ook de laatste stap in de richting van een totalitair bewind; het corporatief-clericale Austrofascisme was een feit. Een regime dat, na de moord op Dollfuss door de nazi's (juni 1934), onder leiding van Kurt von Schuschnigg nog tot maart 1938 stand zou houden.

Het zou er niet in slagen de arbeiders voor zich te winnen en ze in de standenstaat te integreren. De kern van de Oostenrijkse arbeidersbeweging bleef in de illegaliteit van de austrofascistische en de daaropvolgende nationaal-socialistische periode haar politieke en levensbeschouwelijke overtuigingen trouw. En na 1945 zouden de sociaaldemocraten, tezamen met hun oude christelijk-sociale tegenstrevers, een welvaarend en democratisch Oostenrijk opbouwen.

De kolonel en zijn neef

Rob de Ruig

In 1913 bleek dat kolonel Redl, hoofd van de afdeling contraspionage, jarenlang geheime informatie had doen toekomen aan de Russen. De ontmaskering van de spion had de uitwerking van een politieke aardshok. 'Allen realiseerden zich eerst nu', schrijft Stefan Zweig in zijn autobiografie *'Die Welt von Gestern'*, 'dat in geval van oorlog het verraad van dat ene individu honderdduizenden het leven zou hebben gekost...

Hoe was het mogelijk dat de 'gemütlich aussehender, geniesserischer Redl' jarenlang zijn voor de monarchie zo schadelijke activiteit heeft kunnen voortzetten? Deze vraag staat in de hiervolgende beschouwing centraal.

De auteur is verbonden aan de Rijksuniversiteit Utrecht, vakgroep Geschiedenis.

Tien dagen voor zijn dood schreef een 49-jarige man, kolonel in het Oostenrijkse leger en hoofd van de afdeling contraspionage een brief aan een 23-jarige luitenant. De datum was 22 mei 1913; de tekst, plotse-ling afgebroken, luidde als volgt: *'Stefan, je brief heb ik ontvangen. Ik kan het niet begri-ppen dat je me werkelijk wilt verlaten, zo vaak immers heb je mij trouw gezworen en je dankbaar getoond voor de geschenken die je van mij hebt ontvangen. Ik kan alleen maar herhalen dat je je door het sluiten van dit huwelijk blijvend in het ongeluk zult storten. In het begin koester je illusies en lijkt alles wonderschoon: is het mysterie ontrafelen, dan weet je wat een vrouw is. Ik waarschuw je nog één maal... laat me niet in de steek. Ik ben vertwijfeld en weet niet wat ik moet beginnen. Het liefst zou ik met jou op reis gaan (naar Davos?). Ik kan er-voor zorgen dat je met onmiddellijke ingang verlof krijgt, ik denk ook dat ik je op korte termijn die sportwagen kan geven die ik je al eerder beloofd heb. Ik hoop dat je spoed-ig naar Wenen kunt komen. Stefan, schrijf me onmiddellijk.'*

De brief werd nooit verstuurd. Toen de ko-lonel enkele dagen later als topspion voor Rusland werd ontmaskerd, trof men een verfrommeld papier met deze tekst in zijn prullemand aan.

De kolonel heette Alfred Redl, zijn minnaar Stefan Horinka. In 1913 kenden zij elkaar vijf jaar. Bij één van de eerste kennisma-kingen had Redl bezorgdheid geveinsd over het bleke uiterlijk van Horinka en een 'me-disch onderzoek' uitgevoerd. Deze flauwi-teit was het begin geworden van een relatie waaraan Horinka keer op keer een einde had willen maken. Tot dan toe had Redl zijn vriend nog weten te paaien met geschen-ken die zelfs een aartshertog verblijd zou-den hebben. De kolonel, meester in het ontmaskeren van Russische spionnen, was

Alfred Redl was kapitein bij de Oostenrijkse Generale Staf in 1902 toen hij voor Rusland begon te spioneren. Hij werkte zich op tot hoofd van de Oostenrijkse contra-spionagedienst. (Uit: Georg Markus, *Der Fall Redl*, t.o.p. 192)

* Erwin Ringel, *Die Österreichische Seele, 10 Reden über Medizin, Politik, Kunst und Religion*, Böhlau Verlag 1984.

Het zou overigens onjuist zijn om Ringel op grond van zijn opvattingen over homosexualiteit als 'een reactionaire Oostenrijker' te kwalificeren. Hij is integendeel een hartstochtelijk pleitbezorger van een 'open samenleving' en kritiseert in felle bewoordingen de voorliefde van zijn landgenoten voor 'de verdringing'. De relatie ouder-kind is volgens hem van 'zeitlose Archaik' en het typisch Oostenrijkse resultaat 'gekwelde, geremde, gebroken levens die niet zelden door zelfmoord eindigen'.

Spotprent na het Redl-schandaal. (Uit: R. Asprey, *The Panther's Feast*, t.o.p. 163)

zelf al sinds 1901 in 'Russische dienst' en liet zich voor waardevolle informatie vorstelijk belonen. In de jaren voorafgaande aan zijn ontmaskering gaf hij het geld met scheppen uit. Sinds 1911 was hij in het bezit van een helrode Daimler Benz waarop hij in fraai vergulde letters zijn initialen had laten aanbrengen verbonden door een streepje zo geraffineerd dat men kon vermoeden dat een dergelijk pronkstuk aan Alfred von Redl toebehoorde in plaats van Alfred Redl, een man van kleinburgerlijke komaf!

Na de dood van de kolonel putten collega's en superieuren zich uit in verklaringen en verontschuldiging. Een van hen schreef: 'kolonel Redl kwam dikwijls op bezoek bij zijn neef Horinka en gebruikte meestal de maaltijd in de officiersmess. Altijd kwam hij in een fraaie rode limousine bestuurd door een chauffeur in livrei. Ook Horinka bezat overigens een automobiel. Beiden konden uitstekend met elkaar overweg. Redl had altijd beweerd dat hem een grote erfenis ten deel was gevallen en dat Horinka zijn neef en erfgenaam was'.

Niemand van Redls superieuren kwam op de gedachte inlichtingen in te winnen over deze erfenis, hoewel men wist dat hij geen rijke familie had. Zijn broer bijvoorbeeld had maar een gewoon baantje bij de spoorwegen in Lemberg. Wie het per sé had willen weten had het kunnen weten, maar kennelijk was niemand in zijn omgeving geïnteresseerd in de privé-omstandigheden van de kolonel.

Hoe kan men een dergelijk catastrofaal gebrek aan nieuwsgierigheid verklaren?

De eer

Redl behoorde tot een geprivilegieerde kaste binnen het Oostenrijkse officierscorps dat op zich zelf al een enclave vormde in de samenleving. Kortom, hij leefde als lid van de generale staf en chef van de contraspionage in een enclave binnen een enclave. Wie zou het wagen zijn woorden in twijfel te trekken? Binnen het officierscorps was het standsbesef uitgesproken sterk. Wie aan de integriteit van een lid van dat corps durfde twifelen kon erop rekenen uitgedaagd te worden tot een duel dat niet zelden een dodelijke afloop kende.

In onze tijd wordt de vraag 'waar doet hij of zij het van' menigmaal gehoord.

In het begin van de 20ste eeuw werd het bespreken van geldzaken in hogere kringen beschouwd als een vulgair tijdverdrijf. Theater, concerten en paardenraces verheugden zich veel meer in de belangstelling.

In alle omstandigheden diende het optreden van een officier even onberispelijk te zijn als zijn uniform. In alle omstandigheden

diende hij die façade van stoïcijnse onbewogenheid intact te laten en emotionele uitbarstingen te vermijden. Uit de brief die Redl aan Stefan Horinka schreef bleek voor tijdgenoten niet alleen een verachtelijke tegennatuurlijke hartstocht, hij getuigde ook van slechte smaak. Een gentleman schreef zo iets niet, zelfs niet aan een dame van stand. Wat niet behóóft te bestaan, bestaat niet, luidde het onuitgesproken motto in het Oostenrijk van rond 1900. De natuur, sterker dan de leer, werd door een hoge muur van stilzwijgen aan het oog onttrokken.

Ook de jongste broer van keizer Franz Joseph, Ludwig Victor, in de volksmond 'Lutziwutzi' genaamd, leed aan hetzelfde euvel als kolonel Redl. Zijn hoge komaf schonk hem ogenschijnlijk groter vrijheid, maar ook hij kon niet straffeloos inbreuk maken op het decorum. Aanvankelijk was het officieren nog toegestaan uitnodigingen van de aartshertog te aanvaarden, maar al spoedig kwam daarin verandering. De aartshertog had verzuimd in de kleedkabinen van het aartshertogelijk zwembad badkleding te deponeren zodat de verbouwde officieren gedwongen waren in adamskostuum te verschijnen en in het zwembad door een eveneens poedelnaakte aartshertog werden opgewacht. Wie het na dit incident waagde toch een uitnodiging van Lutziwutzi te aanvaarden kon er op rekenen voor het militair tuchtcollege te worden gedaagd.

Het geheim, zo angstvallig gekoesterd, was niettemin in brede kringen bekend. Voor de ongelukkige, maatschappelijk geïsoleerde Lutziwutzi, gold dat evenzeer als voor de maatschappelijk gearriveerde chef van de contraspionage. Zijn standgenoten wisten niets, zagen misschien met een licht gevoel van afgunst oom en neef in hun rode Daimler Benz vertrekken naar hun buitenverblijf met stoeterij. De lagere standen die in hun functie als oppasser, kok, of liftjongen met de kolonel in aanraking kwamen buiten hun kennis uit en persten Redl keer op keer geld af in ruil voor geheimhouding. Zelfs zijn minnaar schrok hiervoor niet terug.

Redl's rollen

Redl was een gentleman die zich op eigen kracht had opgewerkt tot de elite van het Oostenrijkse officierscorps en die wist dat loslippigheid hem in een peilloze diepte kon storten. Was bedrevenheid, ja zelfs virtuositeit in veinzen niet een voorwaarde om te overleven als homoseksueel!

Zijn militaire training had hem op dit maatschappelijk rollenspel voorbereid. Hij had al snel geleerd dat het tonen van emoties een jonge kadet niet paste. Als hij werd geprezen, dan verscheen op zijn gezicht dat

vluchtig, verlegen glimlachje waarop hij in de spiegel zo lang had geoefend. Vrienden en leermeesters roemden hem om zijn bescheidenheid.

Hij was als homoseksueel de conformist die de schutkleur van zijn omgeving aannam, plichtmatig dronken werd met zijn studiegenoten op de militaire academie, plichtmatig 'beleefdheidsbezoekjes' aan hoeren bracht en hun 'zwijgplicht' oplegde, zijn gehele leven theater speelde en zich zelf verachtte totdat de Russen hem benaderden, hem dreigden te ontmaskeren als homoseksueel en een 'echte' rol aanboden, die van spion!

De Oostenrijkse psycholoog Erwin Ringel, bekend om zijn in 1984 verschenen bestseller *'Die österreichische Seele'* ziet in de homoseksuele aanleg van de kolonel vermoedelijk terecht een factor voor de verklaring van zijn landverraad: *'bij ieder die door zijn omgeving wordt gebrandmerkt, ontwikkelt zich een geweldige agressie. Daarbij komt dat zo iemand zich dikwijls schaamt hetgeen de agressie alleen nog maar versterkt. Zo bezien kan Redls hoogverraad zonder meer als protest tegen de maatschappij worden beschouwd en wel als protest met de meest verregaande gevolgen: vernietiging van het eigen vaderland'.*

De zelfverzekerdheid waarmee 'dieptepsycholoog' Ringel anno 1984 de oorzaak van een homoseksuele geaardheid aanwijst is overigens potsierlijk: *'wij zijn vandaag de dag van mening'*, aldus Ringel, *'dat homoseksualiteit niets met een erfelijke aanleg uitstaande heeft. De oorzaak schuilt in een ernstige opvoedingsstoornis waardoor het kind niet de rol kan spelen die hem door zijn sexe is voorbestemd'*. De professor geeft ter verduidelijking een eenvoudig huiselijk voorbeeld. Onverstandige ouders die dolgraag een dochter hadden willen hebben, maar een zoon gekregen hebben steken het knaapje in meisjeskleding, bedriegen daarmee uiteraard zich zelf en stichten ook in de geest van het jonge kind heilloze verwarring. Sturen zij hun kind naar een jongensinternaat dan is het kwaad geschied en is de weg terug naar het normale leven voorgoed geblokkeerd.

Tot de Oostenrijkse homoseksueel zegt Ringel: *'Ik begrijp dat u zich verzet tegen de aanduiding ziek en ik heb hiervoor begrip. Vroeger immers werd u op grond van een zogenaamde misdadige aanleg als minderwaardig bestempeld. Nu noemt men u minderwaardig omdat men u als ziek beschouwt. Niettemin kent de wetenschap geen twijfel. U bent wel degelijk ziek en de oorsprong van uw ziekte ligt in de kindertijd'.**

Ook Robert Asprey, die in 1959 het leven van de spion beschreef in een geromantiseerde biografie onder de titel *The Panthers Feast* is dezelfde mening toegedaan. Redl

werd in 1864 als negende kind geboren in een armelijk gezin van twaalf, betutteld door een moeder en oudere zusters, allen bezig met stapels verstelwerk of met de bereiding van voedzame koolsoep. Was het verwonderlijk dat hem bij het eerste en tevens laatste seksuele contact met een vrouw die lucht van koolsoep op noodlottige wijze parten speelde?

Alle fantasieën van de jonge Redl die niets liever wilde dan deze benauwende vrouwenwereld ontvluchten richtte zich op het leger van Franz Joseph. Elk jaar nam zijn vader, die zelf als officier gediend had, maar door het sluiten van een huwelijk in geldnood was geraakt en het leger had moeten verlaten, de jonge Redl en twee van zijn broers mee naar een militaire parade. Onder de klanken van de Radetzkymars bouwde Alfred zijn vage dromen van militaire grandeur uit tot een indrukwekkend mozaïek waarin hij als maarschalk van het keizerrijk de generalen voorving in de strijd, de vijand versloeg en tenslotte neerknielde voor de dankbare monarch.

Op 17-jarige leeftijd koos hij voor een loopbaan als beroepsofficier.

De ontmaskering

Op 49-jarige leeftijd werd de kolonel tenslotte ontmaskerd. Hij kreeg door een aantal officieren een revolver op een presenteerblad aangeboden waarmee hij zich in de keelholte schoot. De dag na de zelfmoord werd een communiqué uitgegeven waarin werd vermeld dat deze hoogbegaafde kolonel, die nog een grote carrière voor zich had, in een vlaag van verstandverbijstering gehandeld had. 'Chronische slapeloosheid' zou hem tot een dergelijke wanhoopsdaad hebben gedreven.

Egon Erwin Kisch (1885-1948), getalenteerd journalist en minder getalenteerde amateurvoetballer, was niet overtuigd door deze officiële verklaring.

Hij was bovendien in een bijzonder slecht humeur omdat het elftal waarvan hij de leiding had de dag daarvoor een smadelijke nederlaag had geleden. Een van zijn beste spelers had het plotseling laten afweten. Hij besloot de man die bij hem de volgende dag op kantoor verscheen eens flink de mantel uit te vegen, maar bond snel in toen hij hoorde wat zich tijdens die zo teleurstellende wedstrijd in een chique buitenwijk had afgespeeld. Zijn favoriete speler was in het dagelijks leven slotenmaker en bleek vlak voor de wedstrijd in allerijl te zijn ontboden voor een klus die geen uitstel duldde. Het ging om het openen van kasten en kluisen in een luxueus appartement in aanwezigheid van hoge officieren die zelfs in aanwezigheid van een ambachtsman moeite hadden hun emoties te beteugelen. 'Verschrik-

kelijk, verschrikkelijk, wie zou dat voor mogelijk hebben gehouden', hoorde hij telkens.

De slotenmaker vertelde Kisch ook nog dat het appartement van de kolonel er merkwaardig had uitgezien als van 'een dame', overladen met toiletartikelen, friseerijzers, geparfumeerde brieven en foto's van jonge mannen.

Kisch wist genoeg. Dank zij hem geloofde spoedig niemand meer in de officiële versie.

De gevolgen

De gevolgen voor de monarchie waren zeer ernstig. Franz Joseph was door het verraad van de man wiens naam kort daarvoor nog had gecirculeerd als kandidaat voor de post van minister van oorlog ontgoocheld. De leiding over leger en vloot droeg hij nog in hetzelfde jaar over aan Franz Ferdinand. Talloze hoge officieren werden slachtoffer van anonieme verdachtmakingen en werden door de militaire inlichtingendienst die geen enkel risico meer durfde nemen 'onopvallend geschaduwd'.

Aan de pijnlijke affaire kwam geen eind. Een schooljongen kocht tijdens een openbare verkoping een camera waarin zich nog onontwikkeld filmmateriaal bevond. Het ongeluksding bleek toebehoord te hebben aan de spion en bevatte - uiteraard - geheim militair materiaal.

Achter zó'n opeenstapeling van rampen moest het internationale Jodendom wel schuilen! In Oostenrijk zelf werd een dergelijk vermoeden in de populaire pers veelvuldig verwoord, maar ook een kerkvorst die in de onmiddellijke nabijheid van paus Pius X placht te vertoeven sprak zich in deze zin uit tegenover de militaire attaché van de Dubbelmonarchie: *'Is er iets anders te verwachten van de leden van een volk dat gespeend is van elk patriottisch gevoel en het begrip landverraad niet kent?'*

De familieleden van de overigens katholieke Redl hebben amper een jaar na het schandaal hun naam in Renolt laten veranderen. Stefan Horinka, die tegen zijn wil en dank zo lang met de kolonel verbonden was geweest, moest zich onmiddellijk na het bekend worden van het verraad medisch laten onderzoeken. Wegens 'Unzucht wider die Natur' werd hij tot drie maanden kerkerstraf veroordeeld en tot onderofficier gedegradeerd. Een Oostenrijkse generaal Glaise Horstenau werd in 1916, op inspectie in een Galicische buitenpost, getroffen door de uitzonderlijke élégance van een jonge wachtmeester en liet vragen wie de man was. De dienstdoende commandant deelde mee dat het om de voormalige luitenant Stefan Horinka ging, geliefde van de ongelukkige Redl. Daarna heeft de tijd het spoor uitgewist.

KLEIO KRANT

De presentatie van 'Vrouwen in de 20e eeuw'

Bij de vrouwenemancipatie loopt Nederland achterop. In ons land verdienen vrouwen gemiddeld 8 gulden 50 per uur minder dan mannen, zorgt slechts 1,5 procent van de werkgevers voor kinderopvang en is van de werkzame ingenieurs niet meer dan 2 procent van het vrouwelijk geslacht — hoewel een veel hoger percentage 'exact' gekozen heeft. Maar op één terrein lopen we voorop. In 1990 krijgen we als eerste land ter wereld vrouwengeschiedenis als eindexamenonderwerp. Dat stelt de staatssecretaris Ginjaar-Maas afgelopen voorjaar vast. Het succes werd maandag 28 november gevierd in het Visserijmuseum te Scheveningen. De staatssecretaris was te gast om de VGN-bundel 'Vrouwen in de Twintigste Eeuw' in ontvangst te nemen, die met subsidie van het ministerie gemaakt werd om de leraren bekend te maken met de on-orthodoxe stof.

Op de feestelijke bijeenkomst waren ook drie 'namen uit de stofomschrijving' aanwezig: Aat Breuer, Miep Gies en Hilda Verweij-Jonker.

De staatssecretaris werd door VGN-voorzitter Zonneke Matthee geprezen om haar bereidheid in te gaan op de suggestie van de werkgroep HEG om *'de gebaande paden te verlaten en buiten de geijkte onderwerpen van de laatste vijftig jaar te treden'*.

zal, zo hoopte ze, veel tegenstribbelende docenten duidelijk maken dat ook de geschiedenis van vrouwen de moeite waard is.

In het onderwerp zelf kwam volgens haar het streven naar het eigentijdse geschiedenisonderwijs uitstekend tot zijn recht. *'Is het niet een belangrijk doel van het huidige geschiedenisonderwijs leerlingen een kritische houding te leren ontwikkelen, vooroordelen op te sporen, met elkaar in tegenpraak zijnde bronnen te kunnen vergelijken, zich in te leven in de mensen die vroeger geleefd hebben? Dan geeft de beoefening van*

In haar betoog zei staatssecretaris Ginjaar-Maas geschiedenis zeker niet te onderschatten. Haar beleid had, zo stelde ze, 'twee sporen'. *'Aan de ene kant meisjes opleidingen bieden, die kans geven op banen waarmee ze vorm geven aan de maatschappij. Dit kan door technische opleidingen. Dit is een lijn. Maar het is niet voldoende. Zonder mentaliteitsverandering zijn deze veranderingen oppervlakkig. Dan zullen ze verdwijnen als de economische toestand vrouwenbanen overbodig maakt. Vrouwen blijven dan klapstoeltjes. U weet wel: als je ze nodig hebt haal je ze erbij, als je ze niet meer nodig hebt, zet je ze weg'*. Ze zag ook geen heil in een eenzijdige nadruk op exacte vakken. Veeleer propageerde ze 'een evenwichtig pakket'. De bundel maakte op haar een goede indruk. *'Nu ik dit gezien heb, kijk ik verlangend uit naar de volgende bundel, die verder teruggaat in de geschiedenis'*.

Tenslotte kwamen ook Maria Grever en Carla Wijers, de samenstelsters van de bundel en van de stofomschrijving, aan het woord. Carla Wijers hield een praatje bij een diaserie over in de stofomschrijving genoemde vrouwen. Maria Grever hield een vurig betoog voor haar onderwerp. Ze schetste hoe bekaaid de vrouwen er in de huidige geschiedenisboeken vanaf komen. Ze worden genegeerd of treden op als vrouwen van beroemde mannen. Daar-

Matthee memoreerde dat Ginjaar-Maas de faciliteiten voor de VGN-bundel geleverd heeft. Die bundel *vrouwengeschiedenis in de klas de leerlingen de instrumenten die nodig zijn voor het aanleren van zulke vaardigheden.'*

Niettemin sprak de VGN-voorzitter ook waarschuwende woorden. Door de zware belasting van de geschiedenisdocenten wordt de onderwijsvernieuwing geremd. Er moet immers tijd zijn voor her- en bijscholing. De 'kies exact' campagne heeft geleid tot een zorgwekkende terugval van het vak geschiedenis. En nieuwe financieringsregelingen dreigen het vak nog verder te ondergraven.

om kan het huidige eenzijdige historische beeld nooit alleen via het CSE ondermijnd worden. Er is meer nodig en daarbij *'kunnen impliciete selectiecriteria alleen gecorrigeerd worden door daar andere, expliciete criteria, tegenover te stellen'*. Als dat gebeurt, zal ook het vrouwelijk deel van het jonge publiek zich in de geschiedenis herkennen. En om herkenning draait het bij geschiedenis. Geschiedenis is immers *'de vorm waarin een cultuur haar heden (dit is zichzelf) tracht te verstaan, door zich rekening te geven van het haar toegankelijke verleden'*, zo citeerde zij Jan Romein.

Nadat dat gezegd was werd het officiële gedeelte van de bijeenkomst met veel bloemen en zoenen beëindigd.

Dik Verkuil

Bestuur

Begin 1989 staat in ieder geval in het teken van de eindtermen voor de basisvorming. Een pluim op de hoed voor de commissie, die ondanks de vele moeilijkheden kans gezien heeft om op tijd met een goed stuk werk te komen. De staatssecretaris heeft de commissieleden gevraagd nog aan te blijven om de veldraadpleging te organiseren. Er moeten ook nog vele instanties geraadpleegd worden. Uiteraard zijn VGN en NHG

daar bij. Om nu te zorgen dat de historici deze keer elkaar niet in de haren vliegen, doen we alle moeite om een gezamenlijk standpunt te formuleren.

Het rapport is naar alle betrokken VGN commissies gestuurd voor commentaar. Aan de hand van deze adviezen zal het bestuur met een voorlopig VGN standpunt komen, dat meegezonden wordt wanneer het rapport na 19 januari naar alle middelbare scholen wordt gestuurd. De VGN leden vinden het rapport en mening van het bestuur terug in dit nummer van *Kleio*.

De jaarvergadering zal geheel in het teken van de eindtermen staan en krijgt daardoor een bijzonder karakter. Omdat de reacties op het rapport vóór eind maart bij de commissie binnen moeten zijn, heeft het bestuur besloten alle geschiedenisdocenten in Nederland de kans te geven in het middagedeelte van de jaarvergadering op het rapport te reageren. Dit gedeelte zal dus openbaar zijn en het karakter van een hearing krijgen. De organisatie van deze bijeenkomst berust bij de commissie 12-16 jarigen.

Wij hopen dat op deze wijze zoveel mogelijk docenten zich geïnformeerd en betrokken voelen bij de besluitvorming rond de eindtermen voor de basisvorming.

Nog steeds is er geen officieel bericht van het ministerie over staatsinrichting en de invoering van de HEG. Nu lijken er weer problemen te zijn gerezen rond het BRUG-rapport. Wij blijven druk uitoefenen op het ministerie, maar worden soms wat moede-loos van de ambtelijke molens.

Joke v.d. Leeuw-Roord

COMMISSIE VOLWASSENEN-EDUCATIE

De uitnodigingen voor het Seminar 'Kleio en de markt' zijn de deur uit – naar de instellingen voor volwasseneneducatie. Maar alle VGN-leden zijn natuurlijk van harte welkom!

U geeft zich op door storting van f 35,- op postgiro 4831955 t.n.v. M.L. Teunissen in Warffum. De nodige bescheiden worden toege-stuurd.

Voor verdere informatie: zie de *Kleio*-krant van december 1988.

Commissie Vrouwen-geschiedenis

De Commissie Vrouwengeschiedenis van de VGN en de Museum- en Onderwijswerkgroep van de VGN-afdeling Amsterdam nodigen u uit voor een tweede bijeenkomst en wel in het Rijksmuseum, in de Hoekzaal (via de rechter-hoofdingang; de toegang is gratis), op zaterdag 4 maart 1989.

Thema: Vrouwen als schildersessen en op schilderijen in de Gouden Eeuw: realiteit of symboliek?

Programma:

11.00-11.15 Ontvangst en koffie
11.15 Opening

11.20-12.00 Inleiding op het thema: Vrouwen als schildersessen en op schilderijen in de Gouden Eeuw, door mw.drs. A. Vels Heijn, wetenschappelijk medewerkster van de Educatieve Afdeling van het Rijksmuseum.

12.00-13.50 Rondleiding naar aanleiding van de lezing; tevens krijgt u een voor dit thema relevante beschrijving van de verschillende kunstwerken en andere informatie over vrouwen in de kunst.

13.15-13.45 Nabespreking en thee; uiteraard heeft u dan ook de mogelijkheid vragen te formuleren voor een museum-bezoek met uw leerlingen.

U kunt zich tot uiterlijk 24 februari aanmelden bij:

- Educatieve dienst van het Rijksmuseum t.a.v. mw. A. Vels Heijn, Hobbemastraat 21, 1071 XZ Amsterdam (post-adres), tel. 020-732121;
- Francien Jageneau, Elandsstraat 33¹¹, 1016 RW Amsterdam, tel. 020-233988 of
- Ellen Marrenga, Lange Leidse-dwarstraat 212 hs, 1017 NR Amsterdam, tel. 020-277126.

Mocht u onverhoeds verhinderd zijn, zou u dan zo vriendelijk willen zijn dit door te geven?

Conferentie over de Franse Revolutie

De VGN organiseert in samenwerking met de Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen en het Landesverband Nordrhein-Westfälischer Geschichtslehrer een drie-daagse conferentie met als thema: *Europäischer Umbruch im Zeitalter der Französischen Revolution in den Niederlanden und in Deutschland*.

De conferentie wordt van 27 april

Dit strookje opsturen aan:
VGN, Antwoordnummer 43213,
2500 WV Den Haag.

Ondergetekende,

Naam:

Adres:

Postcode, plaats:

Telefoon:

is van plan aanwezig te zijn op de algemene jaarvergadering*

☐ ochtendgedeelte

☐ middagedeelte

Handtekening

* Wilt u door het kleuren van de hokjes aangeven of u 's ochtends, 's middags of de hele dag aanwezig zult zijn.

tot en met 29 april gehouden in het Europainstituut te Bocholt in de Bondsrepubliek. Adres: Adenauerallee 59.

Aan het deelnemen aan de conferentie zijn *geen* kosten verbonden. Het aantal Nederlandse deelnemers kan dertig bedragen. Deelname in volgorde van aanmelding. De conferentietalen zijn Duits en Nederlands. Aan alle deelnemers zal na afloop een nascholingscertificaat worden uitgereikt.

27 april

14.30 u: Begroeting van de deelnemers

15.00 u: Rudolf Vierhaus: Reformbewegungen und revolutionäre Aktionen vor und unter Einfluss der Französischen Revolution.

17.00 u: Anne Doedens: Der Einfluss der Patriottenbewegung vor und während der Französischen Revolution.

20.00 u: Alfred Minke: Belgien im Zeitalter der Revolution (1788–1799).

28 april

Met de bus naar Duisburg (Mercatorhalle)

10.00 u: Hansgeorg Molitor: Vom Untertan zum Administrierte.

11.30 u: Irmgard Hantsche: Säkularisationen am linken Niederrhein.

Middageten in Duisburg op *eigen* kosten.

14.00 u: Horst Mazerath: Entwicklung der Kommunalverwaltungsstrukturen unter Französischen Recht.

Daarna vrije tijd, onder andere voor bezoek aan één van de vele revolutie-exposities.

Vanaf 20.30 in het Europainstituut in Bocholt: *Franse avond*.

29 april

9.30 u: Pierre-André Bois F.G.A. Rebmann, ein linksrheinischer Revolutionär.

10.30 u: Arend H. Huussen: Die Atlantische Revolutionen.

Opgeven en nadere informatie bij Frits Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-1686.

COMIGO

Nieuwe programmatuur voor het geschiedenisonderwijs

Wie door het VGN-jaargescenken de smaak te pakken heeft gekregen en wel eens wat met leerlingen wil uitproberen, kan gebruik maken van enkele nieuwe compu-

ter-ondersteunde lespakketten. In het kader van het NIVO-project is begin november het pakket 'ARCHIEF, Geschiedenis en PC-File' aan alle scholen gestuurd. Dit pakket is gebaseerd op bevolkingsgegevens uit de 19e eeuw van de dorpen Broeksittard en IJsselmonde.

Een andere bestandstoepassing waarbij gebruik gemaakt wordt van het programma PC-File is verkrijgbaar bij uitgeverij NIB te Zeist. Dit is een lespakket over de Watergeuzen, bestaande uit een computerbestand met gegevens van 664 geuzen, lesmateriaal voor leerlingen voor 4 lessen en een docentenhandleiding. De wijze waarop met PC-File gewerkt wordt is in dit pakket wat anders dan in het pakket ARCHIEF het geval is: leerlingen hebben meer vrijheid zelf keuzes te maken.

Ook bij uitgeverij NIB is verkrijgbaar het volledige pakket *FEITEN, MENINGEN, VOOROORDELEN*, waarvan een klein uittreksel te vinden is op de diskette die als jaargescenken aan alle VGN-leden is toegezonden. Dit pakket bestaat uit een computerprogramma, leerlingenswerkbladen en een docentenhandleiding.

• China

Over het CSE-onderwerp zijn twee programma's beschikbaar: *Het Marco Polo incident 1937 Confrontatie China-Japan* en *Toetsprogramma China 1924-1986*.

Beide programma's zijn gemaakt door J. en Y. Beetsma. Nadere informatie over deze programma's kunt u verkrijgen bij uitgeverij Van Walraven BV, Emmalaan 1, 7315 AK Apeldoorn. Daar kunt u de programma's ook bestellen.

Lezingen over Japan

4 maart organiseert OMO in samenwerking met de Japanse Ambassade een aantal lezingen over Japan. Er zijn geen kosten aan deze dag verbonden. U kunt zich hiervoor opgeven en nadere informatie ontvangen bij Nico Stam 01623-20856.

Lezing

De stad als oase Joseph Roth (1894–1939) en Parijs

Vijftig jaar geleden overleed de Oostenrijkse schrijver, journalist en essayist Joseph Roth in een Parijs ziekenhuis. Talloze Duits-

talige auteurs vóór hem hebben vooral sinds de tweede helft van de 18de eeuw Parijs voor kortere of langere tijd bezocht. Wat trok hen naar Frankrijk en in het bijzonder naar de Franse hoofdstad? Waarom voelde ook een 'vereerder' van de oude keizer Franz Joseph (1848–1916) zich toch zo thuis in het republikeinse Parijs? Was het alleen de kwaliteit van de calvados waardoor Roth zich liet verleiden binnen te treden in de onderaardse nachtclub 'Le Paradis' die hem tot de ochtendschemer omsloten hield en waarover hij in 1926 schreef: *'Das Gefühl des Geborgenseins und gleichzeitig der Verlorenheit hält mich für ewig hier... Alle Menschen wissen schon, dass sie verloren sind. Die Mädchen werden noch verlorenere. Selbst die Handlungsreisenden möchten weinen'*.

Deze vragen – en wellicht ook andere – staan centraal in een lezing die door Rob de Ruig woensdag 22 februari 1989 a.s. in Theater Branou, Maliestraat (zijstraat Dennenweg) in Den Haag zal worden gehouden. Aanvang 20.30 uur.

De Franse Revolutie en de Nederlandse politieke partijen

RIJKSUNIVERSITEIT

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN

Ter gelegenheid van het vijftienjarig bestaan van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) te Groningen wordt op vrijdag 3 maart 1989 in het Academieggebouw van de Rijksuniversiteit Groningen een symposium georganiseerd over het thema 'De Franse Revolutie en de Nederlandse Politieke Partijen'. Centraal hierbij staat de doorwerking van de ideeën van de Verlichting en van de Franse Revolutie in het gedachtegoed van de Nederlandse politieke partijen op verschillende momenten gedurende de laatste eeuw.

In een workshop onder leiding van prof.dr. E.H. Kossman zullen papers worden gepresenteerd door prof.dr. S. Stuurman (Universiteit van Amsterdam – 'eind 19e eeuw'), drs. J.T. Minderaa (Rijksuniversiteit Utrecht – 'circa 1918') en prof.dr. P. de Rooy (Univer-

siteit van Amsterdam – 'circa 1930').

In een tweede workshop onder leiding van prof.dr. I. Lipschits zullen de papers worden behandeld van dr. D.J.F. Bosscher (Rijksuniversiteit Groningen – 'circa 1945'), dr. A.P.M. Lucardie (Rijksuniversiteit Groningen – 'circa 1965') en mr.dr. P.B. Cliteur (Rijksuniversiteit Leiden – 'heden').

Na de opening van het symposium door het Hoofd van het Documentatiecentrum, drs. R.A. Kooie, en voorafgaande aan de workshops, zal prof.dr. A.H. Huussen (Rijksuniversiteit Groningen) een algemene inleiding houden over de invloed van de Franse Revolutie op het Nederlandse politieke bestel in het midden van de negentiende eeuw.

Na de workshops zal prof.dr. J.A.A. van Doorn (Erasmusuniversiteit Rotterdam) een slotbeschouwing presenteren over de doorwerking van de revolutie-ideeën in de hedendaagse maatschappij.

De kosten voor deelname aan het congres bedragen f 30,00 (inclusief koffie/lunch/ontvangst en de papers van beide workshops). Inschrijving, zo snel mogelijk, is noodzakelijk.

Informatie:

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Hoge der A 10, 9712 AC Groningen, tel. 050-636830.

Nascholing

'Derde Wereld in het vak geschiedenis (bovenbouw Havo/Vwo)'

De Universitaire Lerarenopleiding van de KU Nijmegen organiseert samen met het Landelijk Netwerk Ontwikkelingseducatie (LNO)* op 3-4 maart een nascholingsconferentie voor docenten aardrijkskunde, economie, geschiedenis en maatschappijleer, die lesgeven in de bovenbouw van het Havo/Vwo.

Het LNO heeft voor deze vier vakken aparte leerplanvoorstellen ontwikkeld. Daarin staat in de vorm van eindtermen aangegeven wat er in de bovenbouw over de Derde Wereld aan de orde zou moeten en kunnen komen. Bij elk leerplanvoorstel zijn lesmaterialen ontwikkeld. De lessenserie geschiedenis sluit aan bij het examenonderwerp 'Nederland en Nederlands-Indië 1918–1949' en gaat over de 'ontwikkelingspolitiek' van het Nederlandse gouvernement in de periode 1918–1942 (onderwijs en sociaal-economische politiek: beide bekeken van-

uit Nederlands en Indonesisch perspectief). De leerplanvoorstellen en de les-senseries staan centraal op de nascholingsconferentie.

De nascholingsconferentie duurt van vrijdag 3 maart 10.00 uur tot zaterdag 4 maart 13.00 uur en vindt plaats in 'Kontakt der Kontinenten' te Soesterberg. Deelname is gratis.

Inschrijving: KU Nijmegen t.a.v. UNILO Nascholing Ontwikkelings-educatie, Erasmusplein 1, 6525 HT Nijmegen.

Per vak wordt het aantal deelnemers beperkt tot 10 à 15. Plaatsing in volgorde van inschrijving. Voor inlichtingen: Henk Donkers, 080-515628/515687.

** Het LNO werd in 1986 ingesteld, nadat een kamerbreed aanvaarde motie daarom had gevraagd. Het LNO moet 'ontwikkelingseducatie op een pedagogisch verantwoorde manier verankeren in het reguliere onderwijs'. In het LNO werkt de onderwijsverzorgingsstructuur (SLO, LPC en het CITO) samen met instellingen die ervaring hebben met ontwikkelingssamenwerking en ontwikkelingseducatie zoals NOVIB en universitaire instituten.*

Museum voor Volkenkunde Rotterdam

Fotografie en beeldvorming in Nederland-Indië

Op donderdag 16 maart 1989 wordt in het Museum voor Volkenkunde een lezingenbijeenkomst georganiseerd onder het thema 'Fotografie en beeldvorming in Nederlands-Indië'.

Aanleiding voor deze themamiddag vormt de tentoonstelling 'Toekang Potret'. Toekang Potret

toont ca. 200 foto's van Nederlands-Indië, gemaakt door Europese fotografen in de periode 1839-1939. Van 4 maart t/m 28 mei is deze tentoonstelling te zien in het Museum voor Volkenkunde. De foto's geven een heldere weergave van de Europese kijk op de Indische archipel en de plaats die men zichzelf daar toe-kende. De afstand tussen de Europeanen en de inheemse bevolking werd in de loop der jaren eerder groter dan kleiner. Europese fotografen onderstreepten deze afstand door romantische foto's te maken van onveranderlijk levende oosterlingen, naast opnamen van nieuwe westerse produktietechnieken, moderne communicatiemiddelen en prestigieuze bouwwerken.

Programma 16 maart 1989:

- 16.15 u Steven Wachlin: 'Een eeuw fotografie in Nederlands-Indië. Steven Wachlin is kunsthistoricus, en een van de organisatoren van de tentoonstelling, en het begeleidende lesmateriaal voor de bovenbouw van het Voortgezet Onderwijs.
- 17.00 u Rondleiding door mevr. A. Veldhuisen-Djajasobrata, conservatrice Indonesië. Gelegenheid tot bezichtiging van de expositie (op de eerste verdieping) tot 18.00 uur.
- 17.45 u Koffie en broodjes.
- 18.00 u J. van Goor: 'Beeldvorming in Indonesië, fotografie en reisgeschriften als historische bronnen'. J. van Goor is hoofd-docent Geschiedenis van het kolonialisme en de dekolonisatie, Rijksuniversiteit Utrecht.
- 18.45 u Gelegenheid tot het stellen van vragen.
- 19.00 u Einde.

De lezingen worden gehouden in het theater van het Museum voor Volkenkunde, Willemskade 25, 3016 DM Rotterdam. Er zijn geen kosten verbonden aan deelname aan deze middag. Indien u de bijeenkomst wilt bijwonen, kunt u dit vóór 14 maart doorgeven aan de Mediatheek van het Museum, tel. 010-4111055. Informatie (lesmateriaal, zaalfolders, catalogus) kunt u ook via de mediatheek aanvragen. Het Museum is bereikbaar met tram 5 (halte Westplein) en metro (halte Leuvehaven).

Studiebezoek Europees Parlement en Europese Commissie

Het CEVNO organiseert van 12 t/m 15 maart 1989 een studiereis voor Nederlandse docenten aan het Europees Parlement. Ook de Europese Commissie is opgenomen in het programma. Deelnemers reizen per luxetouringcar en verblijven in hotels. Het programma bevat gesprekken met parlementariërs, bezoek aan een parlamentszitting, lezingen en films.

De reissom bedraagt f 260,- op basis van logies, ontbijt en diner.

Informatie en opgave bij CEVNO, Nassauplein 8, 1815 GM Alkmaar. Tel. 072-118502.

Museon

Tentoonstelling Indië-Indonesië, 1900-1962

Tot 2 april kunnen bezoekers van het Museon in Den Haag, een tentoonstelling bezichtigen over de ontwikkelingen in Nederlands-Indië gedurende de jaren 1900-1962.

In zeven min of meer chronologisch verlopende delen zal de expositie een overzicht bieden van het ontwikkelingsproces dat de kolonie Nederlands-Indië doormaakte tot en met de vorming van de republiek Indonesië. Deze presentatie sluit aan bij het centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis van het voortgezet onderwijs, en is te zien tot en met 2 april 1989.

Bij het samenstellen van de tentoonstelling 'Indië-Indonesië, 1900-1962' is samengewerkt met de Rijksuniversiteit te Leiden in de persoon van prof-dr. mr. C. Fasseur. Verder is medewerking verleend door mr. drs. W.A. Spruijt namens de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting.

Verslag Contempora-nistendag

'Waarheen met de contemporaine geschiedenis?' was de leidende vraag waarover een gezelschap van circa honderd beoefenaars van de nieuwste geschiedenis zich 20 december j.l. beraadde. Dat deden zij in Groningen, waar de vakgroep Eigentijdse Geschiedenis in het kader van de herdenking van het 375-jarig bestaan van de Rijksuniversiteit als gastheer optrad. Naast de algemene sessies over dit onderwerp vonden twee 'workshops' plaats, respectievelijk over Nederland in de jaren '50 en over 'public history'.

Na de opening door vakbroeder, commissaris der koningin, Vonhoff, hield dr. P. Luykx (KUN) een inleiding 'Over de toekomst van de contemporanistiek'. Die inleiding diende tevens als opmaat voor een huishoudelijke vergadering, waar de aanwezigen de initiatiefgroep machtigden de oprichting van een *Werkverband van Nederlandse contemporanisten* voor te bereiden.

Het voorlopige bestuur van deze vereniging i.o. staat onder leiding van prof. dr. P. de Rooy (UvA). De doelgroep van het werkverband bestaat uit 'allen die zich meer of minder professioneel bezighouden met onderwijs en onderzoek betreffende de geschiedenis van de laatste honderd jaar'.

Belangenbehartiging in de ruimtestzin van het woord is de beoogde functie van het werkverband. Daartoe rekent men naast de sturing van gesubsidieerd onderzoek en het beleid inzake de ontsluiting van archieven ook de positie van de contemporaine geschiedenis in het middelbaar onderwijs en op de lerarenopleidingen. De mogelijkheid om een eigen tijdschrift uit te geven, liefst aantrekkelijk voor een breder publiek dan alleen beroepshistorici, wordt overwogen.

H.J.C. Termeer

Ingezonden

Hierna volgt de reactie van de auteur van de methode 'Geschiedenis na 1848' die besproken werd in Kleio 9/88, p. 12 e.v.

PROFESSOR BLOM EN HET ONDERWIJS

Eerst maar wat kleinigheden naar aanleiding van het artikel van prof. dr. J.C.H. Blom over enkele schoolboeken waaronder 'Geschiedenis na 1848' waarvan ik de auteur van de leestekst ben.

Blom heeft gelijk met zijn opmerking dat Von Papen lid was van de Centruumpartij. Hij zat van 1920 tot 1931 voor die partij in de Pruisische Landdag. Hij had echter constant ruzie met de leiding van die partij vanwege zijn reactionaire opvattingen. Was hij dan nog wel lid van de Centruumpartij toen hij in 1932 een uiterst rechts kabinet vormde?

Blom heeft wel gelijk dat Hitler geen lid was van een veteranenorganisatie. Maar Hitler verkeerde in kringen van oud-militairen en was (zie Joachim C. Fest, Adolf Hitler) betrokken bij een veteranenorganisatie die terugkerende militairen er voor moest behoeden marxisten te worden.

Natuurlijk was de Cuba-crisis definitief voorbij toen de rakerinstallaties werden ontmanteld en niet al op het moment dat de Russische schepen rechtsomkeerd maakten. Maar wie het verhaal van de historicus Arthus Schlesinger jr. over de Cuba-crisis leest, zal zich zeer waarschijnlijk afvragen waar deze piet-luttige-roodpotlood-kritiek nu voor nodig is. De Cuba-crisis werd als voorbij beschouwd toen de Russische schepen omkeerden en het crisisteam in het Witte Huis opgelucht was.

Andere kleine foutjes die door het rode potlood van Blom zijn gevonden kunnen makkelijk in een volgende druk worden hersteld. Bij de bovenstaande punten gaat het om de vraag of dit werkelijk zulke fouten zijn dat daarmee de teneur van het verhaal verkeerd wordt. Dat geldt ook voor de opmerking van Blom dat het 'onjuist en suggestief' zou zijn om een verband te veronderstellen tussen het Harzburger Front en de Nacht van de Lange Messen. Zijn dat werkelijk twee zulke verschillende gebeurtenissen dat het wetenschappelijk onverantwoord is om er een relatie tussen te leggen?

Dan de meer didactisch georiënteerde opmerkingen van Blom. Er is te discussiëren over de noodzaak van de ver doorgevoerde onderverdeling van de stof in Geschiedenis na 1848. De praktijk kan daar een antwoord op geven. Maar

waarom krijgt volgens Blom de staatsinrichting 'relatief veel ruimte' terwijl de opdracht voor docenten toch is onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting te geven? Waarom schrijft Blom 'de taal (is) zeer eenvoudig gehouden met een zwaar accent op de verhalende vorm'? In deze terminologie zit een negatieve suggestie. Waarom zou er een bezwaar tegen zijn dat geschiedenisboeken zo geschreven zijn dat ze leesbaar zijn? Er is toch niets verkeerd aan als dit terwille van de leesbaarheid soms zeer eenvoudig moet zijn? Blom pleit toch niet voor geschiedenisboeken die zo geschreven zijn dat de docenten eerst taalonderwijs moeten geven voordat ze met geschiedenisonderwijs kunnen beginnen. Bij een ander boek heeft Blom het over 'overdreven popularisering'. Wat bedoelt hij daar dan mee? Bij het derde boek roemt hij wel het taalgebruik, maar is er vervolgens niet zeker van of 'ijverige en intelligente leerlingen' er zelfstandig mee 'uit de voeten kunnen'.

Het zou beter zijn dat Blom, hij is immers toch hoogleraar bij de letterenfaculteit, er verheugd over zou zijn dat leerboeken voor geschiedenis zo geschreven zijn dat ze gewoon gelezen kunnen worden.

Belangrijke kritiek van Blom is dat er in 'Geschiedenis na 1848' een hoofdstuk over Nederland tijdens de Duitse bezetting ontbreekt. Hoewel er in het hoofdstuk over de periode na 1945 wordt ingegaan op de aspecten uit de bezettingstijd die na de oorlog nog een belangrijke invloed hadden, had er een hoofdstuk aan die periode gewijd kunnen worden. Maar Blom zal ook wel weten aan welke gevaren de beschrijving van die periode bloot staat. Vooral, naar mijn inzicht, door de geschiedschrijving van dr. L. de Jong is er het gevaar dat de bezettingstijd beschreven wordt met dezelfde retoriek waarmee tot nog niet eens zo lang geleden de Tachtigjarige Oorlog behandeld werd. En daarbij hoort dan ook altijd een overvloed aan feitjes.

Hoe reëel dat gevaar is blijkt uit de stofomschrijving voor het CSE-geschiedenisthema voor 1990 'Nederland, voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog 1939-1946'. Uit de lange lijst van 'Namen, termen en begrippen' die de leerlingen moeten kennen noem ik er een aantal waarvan ik me werkelijk afvraag wat voor bijdrage kennis daarvan kan leveren aan enig inzicht in die periode: ultimatum, Sicherheitspolizei (als de SD al is genoemd), wapendropping, Corridor, Van Kleffens, shippingcommitment, Walcheren,

'Zweeds wittebrood', noodparlement (= voorlopige Staten-Generaal), naast rompparlement (= tijdelijke Staten-Generaal). College van Vertrouwensmannen (waar Blom zelf in zijn bijdrage aan de AGN maar een terloopse opmerking over maakt).

Juist zo'n lijst geeft aan hoe docenten van boven af gedwongen worden zich voornamelijk en vrijwel alleen met politieke geschiedenis bezig te houden en dan ook niet eens de problemen aan de orde kunnen stellen waar men in de geschiedeniswetenschap mee bezig is. Het geschiedenisonderwijs loopt steeds verder achter bij de ontwikkelingen in de geschiedeniswetenschap. Het worden langzamerhand twee verschillende werelden. Blom suggereert dat in zijn kritiek, wel vriendelijk, maar toch. Als hij zich toch met het onderwijs gaat bezig houden, zou hij zich eens met die discrepantie moeten gaan bemoeien. Met behulp van het NHG moet er toch een begin van een ombuiging te maken zijn.

Drs. Joh. S. Wijne

America's struggle against poverty

Onder deze titel organiseren NVLM en VGN in samenwerking met de Ambassade van de Verenigde Staten een éendaagse conferentie op zaterdag 22 april 1989 te Utrecht. Aan het vinden van een lokatie wordt op dit moment gewerkt. De deelnemers ontvangen voordien echter een routebeschrijving en een definitief programma. De Ambassade is er in geslaagd drie vooraanstaande hoogleraren bereid te vinden om een voordracht te houden. De voertaal op de conferentie is Engels. De prijs voor deze dag bedraagt (inclusief lunch) f 35,-.

Programma

- 10.00 Inschrijving en koffie
10.30-11.15 u Lezing van S. Whitfield, Max Richter Professor of American Civilization at Brandeis University: *Welfarism in the USA, a historical Overview, Welfare programmes now*.
11.15-11.30 u Pauze
11.30-12.15 u Lezing van J. Patterson (Fulbright visiting Professor) Brown University, thans Universiteit van Amsterdam: *America's struggle against poverty*, speciaal vanaf de New Deal politiek van Roosevelt.
Vanaf 12.15 u Discussie met beide hoogleraren.
Tot 14.00 u Lunch
14.00-14.45 u Lezing van Prof. Cmiel, Iowa University (politieke ideeën): *History of Child Welfare in the 20th Century*.
14.45-15.00 u Discussie met Prof. Cmiel.
15.00-16.00 u Paneldiscussie.
16.00 u Sluiting.

Leden van de VGN kunnen zich per briefkaart aanmelden bij: H. van Duijsen, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam, met vermelding van 22 april 1989. Zij ontvangen zo spoedig mogelijk bericht over plaats en definitief programma. Het bedrag van f 35,- dient voor 15 april te worden overgemaakt op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN te 's-Gravenhage.

Atlantische Onderwijs Conferentie

De Bondsrepubliek en het bondgenootschap
problemen en perspectieven
14 maart 1989
RIDDERZAAL
Den Haag

- 10.00 u Opening door P. Dankert.
10.30 u Prof Dr. H.W. von der Dunk.
11.15 u Dr. O. von der Gablentz.
12.00 u Plenaire discussie
13.00 u Lunch
14.00 u De BRD en Midden-Europa, Dr. Z.R. Dittrich

Opgeven vóór 1 maart bij:
Atlantische Commissie, Laan van Meerdervoort 96, 2517 AR Den Haag. Tel. 070-639495.

De nieuwe geschiedenismethode voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs

Hans Ulrich schreef een nieuwe methode Geschiedenis voor leerlingen van de onderbouw van het voortgezet onderwijs: *Andere tijden*. De meest recente ontwikkelingen in de geschiedwetenschap zijn erin verwerkt. Nieuw zijn de invalshoeken en de verrassende uitwerking daarvan. Het taalgebruik is verfrissend en maakt het leerlingenboek plezierig leesbaar. Opvallend is de rustige, heldere vormgeving, waarbij storende poespas is vermeden.

EEN STAP NAAR ANDERE TIJDEN

Onderdeel van deze nieuwe methode zijn vele originele en verhalende foto's, illustraties en historische kaarten. Uniek is de splitsing van de werkboeken, direct al in het 1e jaar, naar de verschillende onderwijstypen lbo/mavo en (mavo)/havo/vwo.

Recente ontwikkelingen in de geschiedwetenschap zijn erin verwerkt

Andere tijden legt verbanden tussen onze wereld nu en die van vroeger. De mens staat daarin centraal: culturele aspecten, mentaliteit, opvattingen en intermenselijke verhoudingen komen in deze methode ruimschoots aan bod. Andere tijden zal in de praktijk meer worden ervaren als een boeiend leesboek dan als een studieboek.

Andere tijden sluit beter aan bij de behoeften van leerlingen en docenten

Met deze nieuwe methode hebben we vooral als doel: het vak Geschiedenis nu en voor de toekomst boeiender, toegankelijker en dus aantrekkelijker maken voor jonge mensen. Of we daarin geslaagd zijn kunt u zelf beoordelen door onderstaande bon in te sturen.

Andere tijden bestaat voor het 1^e en 2^e leerjaar uit:

- leerlingenboek
- afzonderlijke werkboeken voor lbo/mavo en (mavo)/havo/vwo
- afzonderlijke docentenhandleiding
- afzonderlijke toetsenbundels

Voor het derde leerjaar is 'Andere tijden' gesplitst in 2 versies voor lbo/mavo en (mavo)/havo/vwo met de betreffende onderdelen.

malmberg

Malmberg Uitgeverij B.V., Postbus 233, 5201 AE Den Bosch. Telefoon 073 - 288733.

Graag ontvang ik het beoordelingspakket *Andere tijden*.

Naam :

Docent aan :

Adres :

Postcode/plaats :

Stuur deze bon in een gesloten envelop naar Malmberg uitgeverij b.v., postbus 233, 5201 AE 's-Hertogenbosch
Afdeling Verkoop Voortgezet Onderwijs.

Is geschiedenis in de bovenbouw ook niet: bronnen interpreteren en analyseren?

Gamma Geschiedenis

In januari 1987 werd Gamma Geschiedenis op grootse wijze geïntroduceerd. Deze nieuwe methode baarde veel opzien vanwege de zo andere aanpak. Inmiddels is een groot aantal bovenbouwleerlingen op een vernieuwende manier met het vak geschiedenis bezig.

Belangrijk bij Gamma is de tweedeling in een Handboek en en Themaboeken. Het Themaboek bestaat uit een boeiende aaneenschakeling van korte, heldere leerstof en authentiek bronnenmateriaal. Samen geven de thema's een goede rondleiding door het vak. Voor achtergrondinformatie verwijst het Themaboek steeds naar het Handboek, een goed toegankelijk naslagwerk.

De verwijzingen naar het Handboek zijn zo duidelijk, dat leerlingen zelfstandig kunnen werken. De leerlingen leren

bronnen te interpreteren en te analyseren. Ze ontwikkelen op deze manier een zelfstandige studiehouding, die onontbeerlijk is in het vervolgonderwijs.

Indien u Gamma Geschiedenis nog niet voldoende kent, sturen wij u graag informatie toe. Omdat wij vinden, dat u beslist moet kennis maken met een methode die een verrijking binnen het vak geschiedenis betekent.

malmberg

Malmberg Uitgeverij b.v., Postbus 233, 5201 AE Den Bosch. Tel. 073-288733.

De havo- en vwo-bovenbouw zat er op te wachten.

Vragen aan de geschiedenis:

op het raakvlak van heden en verleden

Veel docenten gebruiken *Vragen aan de geschiedenis* al jaren met groot enthousiasme. Want *Vragen aan de geschiedenis*:

- is probleemgericht, met duidelijke leerdoelen
- sluit aan bij de belevingswereld van de leerlingen
- heeft een overzichtelijke structuur en sprekende illustraties
- zet de leerlingen aan het denken, zodat ze zelf een historisch tijdsbesef ontwikkelen
- geeft de docent alle didactische ruimte
- houdt rekening met de ideeën en suggesties van haar gebruikers

... en verliest bij dit alles geen moment de lespraktijk uit het oog!

Voor meer informatie:

Wolters-Noordhoff bv
Mw. M. Mulder, voorlichter
Postbus 58
9700 MB Groningen
Telefoon (050) 22 65 22

Wolters-Noordhoff

Nu compleet

Vragen aan de geschiedenis is een methode voor alle klassen van mavo, havo en vwo. Dit voorjaar rolt het laatste deel van de pers: deel 5/6 vwo. Daarmee is *Vragen aan de geschiedenis* compleet.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel

Vragen aan de geschiedenis:
voor velen geen vraag meer!

'Het Tijdspoor' deel 16

Hoe leert u ze dat de mensheid niets geleerd heeft?

Een docent geschiedenis moet oppassen dat hij geen pessimist wordt. Niet omdat geschiedenis 'een opsomming van oorlogen' is zoals cynici en reisleiders zeggen. Maar omdat de mensheid er zo weinig van schijnt te leren.

Intussen weet u dat geschiedenis een interessant en nuttig vak is. Tijdspoor – nieuwe methode voor

het voortgezet onderwijs – bewijst dat meer dan welke andere methode ook. Door een evenwichtige verhouding tussen wat vroeger en nu didactisch gezien tot de beste resultaten leidt. Vandaar de chronologische ordening. De pittige oefenstof met praktijkgerichte toetsen op twee niveau's. Maar ook: een tekstuele en visuele presentatie die zeer toegankelijk is.

Zodat de stof prikkelt tot lezen en analyseren. De leerlingen vinden dat plezierig. En u niet minder, gezien het goede leerrendement. Zo wordt geschiedenis een open boek voor uw leerlingen. En voor u een overzichtelijke zaak. Omdat u duidelijk het gevoel hebt, met Tijdspoor op het juiste spoor te zitten. De geschiedenis zal het leren...

Educaboek

Postbus 48
4100 AA Culemborg
Tel. (03450) 71 911

De geschiedenis herleeft in Tijdspoor